

RASPRAVE IZ HRVATSKE KULTURNE PROŠLOSTI

Knj. 2, Odsjek za povijesne znanosti

Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Zagreb, 2002., 356 str.

Odsjek za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u okviru svog projekta "Izvori, studije i pomagala za hrvatsku povijest od 7.–19. st." pokrenuo je ediciju *Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti* koja se bavi pitanjima hrvatske kulturne prošlosti (povijesti historiografije i srodnih znanosti, kulturne baštine, institucija, ideja, svakodnevlja...) pokrivajući cjelovit hrvatski nacionalni i državni korpus od ranog srednjeg vijeka do modernog vremena. Protekle su četiri godine otkako je objelodanjen prvi broj, a ovaj novi svezak donosi nam tri vrlo zanimljiva i opširna rada. Na početku svakog znanstvenog rada napisan je kraći sažetak na hrvatskom, a na kraju nešto duži na engleskom jeziku.

Prvi rad u ovom broju pod nazivom "Trogirski patricijat u srednjem vijeku" (str. 5–210) napisao je Mladen Andreis. Autor u radu pomoću genealoške baze podataka, temeljene na sačuvanim izvorima (rukopisno djelo Jerolima Buffalisa *Giuoco d'armi della nobilita di Traù...*, *Grbovnik Kraljevine Dalmacije* F. Heyera v. Rosenfelda, te izvori i djela koja obuhvaćaju srednjovjekovno razdoblje povijesti Trogira) rekonstruira trogirski patricijski rodove te prikazuje njihove genealogije u razdoblju srednjeg vijeka. Na taj način autor je omogućio identifikaciju trogirskih patricija, kako u izvornoj i objavljenoj građi tako i u brojnim djelima koja opisuju trogirsko srednjovjekovlje. Autor navodi da nedostatak izvorne građe iz 11. i 12. st. onemogućuje precizno praćenje razvoja pojedinih rodova i identifikaciju njihovih pripadnika. Trogirski patricijat je moguće egzaktnije pratiti od 13. st. U radu se objavljuju i popisi članova Velikog vijeća iz god. 1284., 1339., te razdoblja 1471.–1479., zatim djelomičan popis natpolovične većine iz god. 1322., kao i popis trogirskih plemića prilikom pomirbe 1395., uz analizu njihove točnosti i identifikacije odgovarajućih rodova kojima navedene osobe pripadaju. Rodovi su definirani u skladu s načinom koji je uobičajen u historiografiji. Autor je rodove podijelio u tri grupe. Prvoj grupi pripadaju rodovi s prezimenom definiranim već tijekom kasnog srednjeg vijeka, a zabilježenim god. 1553.; drugu grupu čine rodovi koji su izumrli ili iselili prije 1553. bez formiranog prezimena; zadnju grupu čine plemići za koje nije moguće utvrditi pripadnost pojedinom rodu. Autor u radu također daje kratku povijest pojedinih patricijskih rodova. Nakon genealoškog prikaza rodova slijede dodatci: popis redovnica plemićkih samostana sv. Nikole i sv. Petra, popis trogirskih knezova do 1420. god. te popis muških članova trogirskog patricijata prema osobnim imenima do 1420. god., složen abecednim redom.

Lovorka Čoralić autorica je rada "Hvarani u Mlecima (XV.–XVIII. st.)" (str. 211–282) u kojem na temelju izvorne arhivske građe iz mletačkog Državnog arhiva i Arhiva bratovštine sv. Jurja i Tripuna razmatra glavne sastavnice iz povijesti iseljavanja i djelovanja pripadnika hvarske zajednice u Mlecima u razdoblju od 15. do 18. st. U radu se utvrđuju područja njihova stanovanja i temeljna obilježja njihove prisutnosti u novoj sredini (svakodnevni život hvarskih useljenika, zanimanja, gospodarske mogućnosti i oblici poslovanja, vjerski život). Posebna pažnja poklanja se povezanosti Hvarana s ostalim hrvatskim sunarodnjacima i njihovoj uključenosti u bratovštinu sv. Jurja i sv. Tripuna, koja je bila središnje mjesto okupljanja i očuvanja domovinske svijesti iseljenih Hrvata. Autorica u radu razmatra i neželjene vidove prisutstva hvarskih iseljenika u Mlecima, a također razmatra djelovanje i boravak istaknutih Hvarana u Mlecima i na Sveučilištu u Padovi. Rad je obogatila i nizom priloga kao što su: grafički prikazi učestalosti hvarskih iseljavanja u Mletke prema godini nastanka oporuke, učestalosti hvarskih iseljavanja u Mletke prema podacima iz oporuka, zatim njihov usporedni prikaz, prikaz podrijetla hvarskih iseljenika prema gradovima (1301.–1801.) te prikaz mjesta stanovanja prema mletačkim predjelima. Nakon toga slijedi popis oporuka hvarskih iseljenika u Mlecima i prijepisi izvornih dokumenata: oporuke hvarskog paruna broda Nikoleta Stipojevića i Laure Barvinić pok. Antuna Baronich iz Staroga

Grada, te inventar hvarskog kapetana Dominika Škrivanića. Na kraju rada autorica donosi popis Hvarana, članova i obnašatelja službi u bratovštini sv. Jurja i Tripuna.

Kao posljednji članak u ovom broju *Rasprava* objavljen je rad Tomislava Markusa "Zagrebačko političko novinstvo 1848.–1850. godine" (str. 283–356). Temeljna odrednica rada je analiza tekstova zagrebačkih političkih listova u razdoblju od početka revolucije 1848., pa do zabrane izlaženja Jugoslavenskih novina u prosincu 1850. Autor razmatra osnovne ideje, koncepcije i programatske orijentacije pojedinih novina. Do završetka revolucije u novinama prevladavaju politička i državno-pravna pitanja, uz vrlo rijetko obrađivanje školske, prosvjetne ili gospodarske problematike. Temeljni stav svih novina tijekom 1848. je ostvarenje teritorijalne cjelovitosti Hrvatske i njezine što veće samostalnosti u okviru Habsburške Monarhije uz nazočnost velike netolerancije i zatvorenosti prema promađarskim političarima. Početkom 1849. zagrebačke novine prelaze u opoziciju prema austrijskoj vladi zbog njezine centralističke politike, a pogotovo nakon donošenja Oktroiranog ustava. Tijekom 1850. sve više se u novinama pojavljuju pitanja koja su se ticala modernizacije zaostalog hrvatskog društva na upravnom, kulturno-prosvjetnom i gospodarskom planu. U novinama su se pretežno izbjegavale analize političkih prilika u Monarhiji, što im je omogućavalo nesmetano izlaženje.

Ovdje ukratko prikazani broj *Rasprava iz hrvatske kulturne prošlosti* pokazuje usmjerenost uredništva na zastupljenost raznovrsnih historiografskih tema. *Rasprave* su i ovim drugim brojem potvrdile svoju znanstvenu i stručnu kvalitetu.

Branka GRBAVAC

ZBORNIK ODSJEKA ZA POVIJESNE ZNANOSTI ZAVODA ZA POVIJESNE I DRUŠTVENE ZNANOSTI HAZU U ZAGREBU

Sv. 20, Zagreb, 2002., 382 str.

Dvadeseti svezak ovoga *Zbornika* podijeljen je na dva dijela. Prvi dio donosi osam znanstvenih i jedan stručni rad te jedno prethodno priopćenje (str. 1–321), dok drugi donosi niz prikaza i recenzija novih knjiga, zbornika radova i znanstvene periodike.

Prvi dio otvara rad Zorana Ladića "O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku" (str. 1–27). Autor na temelju objavljenih izvora, ali i neobjavljene arhivske građe, uglavnom oporuka stanovnika dalmatinskih komuna, analizira promjene u shvaćanju potrebe brige za marginalne skupine u razdoblju od kraja XIII. do XV. stoljeća. Te promjene su, u prvom redu, rezultat gospodarskog procvata dalmatinskih komuna u tom periodu i s tim povezanog porasta stanovništva u gradovima, kao i rezultat promjene u religioznom mentalitetu pojavom prosjačkih redova.

Rad Ante Nazora "Granica između Splita i Poljica i splitsko-poljički sukobi u XIV. i XV. stoljeću" podijeljen je na dva dijela. U prvom dijelu, "Izdvajanje Poljica u zasebnu jedinicu i pitanje pripadnosti Primorja tijekom srednjeg vijeka" (str. 29–57), pokušavaju se sistematizirati brojna nepouzdana mišljenja o Poljicama i njihovu izdvajanju kao posebne teritorijalne jedinice već u ranom srednjem vijeku te se ističe da se ono moglo zbiti tek tijekom XIII. stoljeća, kada općenito dolazi do raspadanja kraljevskih županija, o čemu svjedoče brojniji i pouzdaniji izvori. S tim je povezano i pitanje granica Primorja. Nakon nedovoljno i nepouzdanog dokumentiranog razdoblja narodnih vladara, u kojem je teško odrediti pripadnost Primorja, u kasnijem razdoblju je to lakše, pa je tako ono najvećim dijelom bilo pod utjecajem grada Omiša. Drugi dio ovog članka bit će objavljen u sljedećem broju *Zbornika*.

Analiza dijelova statuta dalmatinskih komuna u kojima se donose odredbe o strancima i njihovu položaju unutar pojedinih komunalnih zajednica tema je rada Ante Birina "Pravni položaj stranaca u statutima dalmatinskih komuna" (str. 59–94). Nakon pregleda historiografije o tom problemu i termina

kojima su u srednjem vijeku stranci bili označavani, autor raščlanjuje njihova prava, od zaštite imovinskih i osobnih prava stranaca, preko njihovih ograničenja u imovinsko-pravnim i građansko-pravnim odnosima, do uvjeta koje su stranci trebali ispuniti kako bi postali građani pojedinoga grada. Na kraju članka nalazi se i prilog u kojem je tablično prikazan spomen stranaca u odredbama dalmatinskih komuna.

U članku pod naslovom “Bilanca (rimanenze) u glavnoj računovodskoj knjizi Ivana i Lukrecije Detrico (1520.–1533.)” (str. 95–123) Sabine Florence Fabijanec raščlanjuje i objavljuje računovodsku knjigu zadarske patricijske obitelji Detrico u razdoblju od 1520. do 1533. Podatci iz te knjige daju nam uvid u poslovanje ugledne zadarske obitelji, zatim podatke o ekonomskim prilikama u Zadru u to vrijeme, kao i saznanja o tome da i komunalna društva u Dalmaciji prate suvremene metode knjiženja i vođenja poslova. U prilogu se donosi rječnik Detricove računovodske knjige s prijevodima na hrvatski i francuski jezik.

Rad Ivana Jurkovića “Raseljena plemićka obitelj za osmanske ugroze: primjer Berislavića de Werhreka de Mala Mlaka” također je podijeljen na dva dijela. U prvom dijelu “Stjepan Berislavić Vrhrički i Malomlački” (str. 125–164) prikazuje se povijest obitelji Berislavića Vrhričkih za vrijeme Stjepana Berislavića (1486.–1510.). Iza pregleda literature o problemu raseljavanja te literature o povijesti obitelji Berislavić autor detaljno prikazuje dolazak te obitelji u Turopolje i njihovu asimilaciju na novom području. Obitelj Berislavić se u tom razdoblju uspjela udomačiti u Turopolju u prvom redu vojnim i upravnim službama koje je obavljao Stjepan Berislavić kao kaštelan Lukavca i upravitelj medvedgradskog vlastelinstva, zatim bračnim i adoptivnim vezama sa starosjedilačkim i novopridošlim obiteljima, te izgradnjom gospodarske podloge svoje obitelji osnivanjem malomlačkog vlastelinstva. Drugi dio članka će biti objavljen u sljedećem broju *Zbornika*.

U radu Vesne Gamulin Tudjina “Dominis u pismima suvremenika Fulgentia Micantia u prijevodu Thomasa Hobbesa” (str. 165–182) govori se o pismima Fulgentia Micantia grofu Williamu Cavendishu u razdoblju od 1615. do 1625., u kojima se često spominje i Marko Antun de Dominis. U tim pismima govori se o Dominisovu prevođenju *Moral Essays* Francisa Bacona te se spominje istraga protiv Dominisa za pape Urbana VIII. i njegovo utamničenje u Andeoskoj tvrđavi u Rimu. Ta pisma imaju velik značaj za proučavanje njegova života i djela i pružaju nov pogled na okolnosti njegova odlaska u Englesku i povratka u Rim.

Lovorka Čoralić u radu “Prilog životopisu šibenskog biskupa Karla Antuna Donadonija (1723.–1756.)” (str. 183–215) daje kratak prikaz historiografskih djela o Donadoniju te prikaz njegova života i djelovanja kao šibenskog biskupa. Autorica ističe važnost dosad neobjavljenog dokumenta koji se može iskoristiti kao dopuna dosadašnjim spoznajama o tom biskupu. To je Donadonijeva oporuka, koja je temeljito analizirana i u potpunosti transliterirana u prilogu.

“Korespondencija Šime Ljubića i Franje Račkoga” (str. 217–268) tema je rada Tihane Luetić u kojem je, uz kraći uvod u kojem se objašnjava historiografska važnost prepiske između Ljubića i Račkoga, objavljeno 29 pisama između te dvojice hrvatskih povjesničara u drugoj polovini XIX. stoljeća.

U članku “Nastojanja Ivana Kostrenčića oko poboljšanja statusa knjižničara u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu krajem 19. i početkom 20. stoljeća” (str. 269–286) Ivica Zvonar prikazuje ulogu ravnatelja Sveučilišne knjižnice Ivana Kostrenčića u borbi za bolji status knjižničara u društvu, za veća financijska sredstva potrebna za održavanje i unapređivanje knjižnice, te njezina stručnog osoblja. Neprestano se žalio i na niske plaće knjižničkog osoblja zbog čega su brojni morali napustiti to namještenje.

Posljednji članak prvog dijela *Zbornika*, koji nosi naslov “Regesta pergamena iz zbirke obitelji Fanfogna Garagnin u Muzeju grada Trogira” (str. 289–321), potpisuje Jakov Stipišić. Ovaj rad donosi regesta pergamena iz trogirske patricijske obitelji Fanfogna Garagnin koje su nastajale u razdoblju od XIII. do XVIII. stoljeća. Nakon uvoda, u kojem se posebno upozorava na neke dokumente, slijedi dio u kojem su transliterirana regesta koja se odnose na srednjovjekovno razdoblje, dok će preostali dio do

XVIII. stoljeća biti objavljen u sljedećem broju.

Drugi dio *Zbornika*, kao što je već naznačeno, ispunjen je prikazima i recenzijama recentnih historiografskih izdanja (str. 325–374). Prvi u nizu je prikaz zbirke izvora *Splitski spomenici. Dio prvi. Splitski bilježnički spisi. Svezak I. Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Cove iz Ankone od 1341. do 1344.*, Zagreb, 2002., koje je prepisao Jakov Stipišić, a regesta sastavio Ante Nazor. Potom slijedi osvrt na hrvatski prijevod djela Ludovika Crijevića Tuberona pod naslovom *Komentari o mojem vremenu*, Zagreb, 2001., koje je preveo Vlado Rezar. Slijedi prikaz knjige Jurja Rattkaya, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 2001. Sljedeći prilog je prikaz djela Sebastijana Sladea, *Fasti litterario Ragusini. Dubrovačka književna kronika*, Zagreb, 2001., koje je preveo Pavao Knezović. Nadalje slijedi prikaz publikacije *Hrvatska u doba kneza Branimira. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Benkovcu 12. lipnja 1998.*, Zadar, 2002. Potom slijedi osvrt na djelo Nataše Štefanec, *Heretik Njegova Veličanstva: povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu*, Zagreb, 2001. U nastavku je otisnut prikaz knjige Lovorke Čoralić, *Hrvati u procesima mletačke inkvizicije*, Zagreb, 2001., a nakon toga recenzija knjige Ljudevita Antona Maračića, *Malo čudo hrvatsko: hrvatski tragovi u Vječnom Gradu (u povodu 100. obljetnice Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima, 1901.–2001.)*, Zagreb, 2001. Prikaz koji slijedi obuhvatio je dvije knjige Mladena Andreisa, *Stanovništvo Vinišća – Povijesna antroponimija do godine 1900.*, Trogir, 1998., te *Stanovništvo Drvenika i Ploče do godine 1900.*, Trogir, 2000. Nakon toga slijedi 11 prikaza povijesnih časopisa, a to su: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 42, Zagreb – Zadar, 2000.; *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 43, Zagreb – Zadar, 2001.; *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 39, Dubrovnik – Zagreb, 2001.; *Povijesni prilozi*, br. 19, Zagreb, 2000.; *Povijesni prilozi*, br. 20, Zagreb, 2001.; *Povijesni prilozi*, br. 21, Zagreb, 2001.; *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, sv. 32–33, Zagreb, 1999.–2000.; *Croatia christiana periodica. Časopis instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, god. 25, br. 47–48., Zagreb, 2001.; *Vjesnik Državnog arhiva u Pazinu*, god. 6–7 (1996.–1997.), sv. 6–7., Pazin, 2001.; *Cahier de civilisation médiévale, X^e-XIIe siècles* [Zbornik srednjovjekovne civilizacije, X–XII. st.], br. 169–172, Poitiers, 2000.; *Cahier de civilisation médiévale, X^e-XIIe siècles* [Zbornik srednjovjekovne civilizacije, X–XII. st.], br. 173–176, Poitiers, 2001.

Na kraju ovog sažetog pregleda dvadesetog sveska *Zbornika Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zagrebu* možemo zaključiti kako je riječ o časopisu koji, slijedom tradicije i kontinuiteta, i u ovom broju donosi niz vrijednih i proučavateljima hrvatske povijesti dragocjenih uradaka iz hrvatske povijesnice.

Tomislav POPIĆ

POVIJESNI PRILOZI

Br. 23., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002., 254 str.

U novom broju *Povijesnih priloga* objavljeno je devet izvornih znanstvenih radova (str. 7–202) te 17 ocjena i prikaza novijih knjiga i zbornika radova (str. 205–246).

Prvi dio otvara se radom Katarine Koprek “La clivis sangallese sormontata dalla lettera t (parte I.)” (str. 7–18). Autorica na temelju dvaju sanktgalenskih rukopisa, cod. 359 *Cantatorium* (Gal 1) i cod. 121 *Graduate*, iz čuvene abacije u Švicarskoj, istražuje fizionomiju gregorijanskih melodija u prvim “partiturama” izraženim u slikovnom neumatskom pismu.

U radu Save Markovića “Statuta et leges civitatis Antibari (prilog proučavanju statuta medievalnog Bara)” (str. 19–42) obrađene su, kao što i sam naslov govori, temeljne karakteristike barskog srednjovjekovnog statuta. Budući da statut nije sačuvan, autor pokušava datirati nastanak statuta

u prva desetljeća 14. stoljeća te zatim rekonstruirati odredbe statuta o uređenju grada i upravi, o privatnopravnim, nasljednim, bračnim i pomorskopравnim odnosima te o sudskom i prizivnom postupku, a sve to iz dokumenata kotorskih, dubrovačkih, venecijanskih i drugih arhiva.

Plemićke i velikaške obitelji te njihovo vladanje srednjovjekovnim trgovištem Šarengrad u razdoblju od 13. do 16. stoljeća tema je rada Stanka Andrića "Srednjovjekovni Šarengrad i njegovi gospodari" (str. 43–70). Autor prikazuje smjene obitelji Kukujevački, Morović, Geréb od Vingárta, Perényi te na kraju Török od Enyinga nad Šarengradom (Athy), a usporedo s tom pričom analizira ulogu i djelovanje šarengradskog franjevačkog samostana od njegova osnutka u prvoj polovici 15. stoljeća pa sve do pokušaja njegova ponovnog oživljavanja pod turskom vlašću u drugoj polovici 16. stoljeća.

Članak Irene Benyovskyy "Urbane promjene u Trogiru u prvim desetljećima mletačke vlasti (1420.–1450.)" (str. 71–86) predložava promjene u urbanističkim vizurama grada Trogira u spomenutom razdoblju. Mletačka Republika odmah nakon zauzimanja grada počinje njegovu obnovu koja uključuje brojne objekte, fortifikacije, luku, glavni trg te gradnju kaštela. Autorica ističe kako Mleci urbanističke promjene provode radi svojih interesa, tj. u cilju postizanja bolje organizacije i funkcije gradskog prostora prilagođenog svojim potrebama.

"The Ottoman Influences on Croatia in the Second Half of the Fifteenth Century" (str. 87–104) rad je Borislava Grgina. U njemu autor razmatra brojne političke, vojne, društvene, gospodarske, demografske i kulturne promjene te promjene u svakodnevnom životu i mentalitetu koje su na čitav hrvatski društveni prostor donijele osmanske provale u drugoj polovici 15. stoljeća. Ističe se da je osmanski utjecaj na hrvatsko društvo osobito naglašen nakon osvajanja Bosne 1463. godine kada započinju sve češće provale Osmanlija i u Hrvatsku.

Rad Marije Mogorović-Crljenko "Hospitali u Istri u srednjem i ranom novom vijeku" (str. 105–116) pokušava proširiti spoznaje o postojanju i djelovanju ustanova koje su se brinule za nemoćne i bolesne u zapadnoj i središnjoj Istri od ranog srednjeg vijeka do 17. stoljeća. Postavlja se pitanje osnivača pojedinih ustanova, tj. jesu li ih osnovali crkveni redovi, bratovštine ili uprave pojedinih gradskih središta, kao i pitanje terminoloških razlika kojima se te ustanove označavaju (*hospital*, *hospicij*, *ksenodokij*).

Lovorka Čoralić u radu "Giudecca, Murano, Chioggia... Hrvati na otocima mletačke lagune" (str. 117–144) analizira prisutnost i djelovanje hrvatske iseljeničke zajednice na otocima mletačke lagune. Ključna pitanja kojima se članak bavi su razmještaj hrvatskih iseljenika na spomenutim otocima, vremenski period iseljavanja, podrijetlo hrvatskih iseljenika, zatim zanimanja i gospodarske mogućnosti te duhovni život i njihova povezanost sa sunarodnjacima putem bratovština. Osobita se pažnja posvećuje istaknutim Hrvatima, staklarima, klesarima, slikarima, piscima, na otocima Lagune čije je djelovanje tijekom stoljeća ostavilo trag u umjetničkom životu regije. Na kraju se nalazi deset grafičkih priloga koji prate analizirane podatke iz teksta.

U članku pod naslovom "Prvi marčanski grkokatolički biskup Simeon (1611.–1630.)" (str. 145–192) Zlatko Kudelić daje sustavni pregled povijesti crkvene unije te djelovanja biskupa Simeona. Nakon pregleda historiografskih dostignuća o spomenutim problemima i prikaza vjerskih i socijalnih prilika u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini, autor detaljnije ulazi u tematiku djelovanja biskupa Simeona, od njegova posvećenja u Rimu 1611. do odstupanja s mjesta marčanskog biskupa 1630. odnosno njegove smrti 1634. godine.

Članak Damira Matanovića "Tvrđava Brod i vojni komunitet Brod na Savi kao paradigma odnosa vojnika i civila u Vojnoj krajini" (str. 193–202) razmatra odnose između spomenute tvrđave i vojnog komuniteta, odnose tvrđave prema stanovnicima vojnog komuniteta, odnose vojnog komuniteta prema posadi tvrđave te međudnose pojedinaca iz tvrđave i komuniteta, a sve to u kontekstu opsežne vojne reforme u Habsburškoj Monarhiji u drugoj polovici 18. stoljeća kada dolazi do povećanja broja stalnih vojnika.

U drugom dijelu časopisa objavljene su sljedeće ocjene i prikazi: *Heraldika – zaboravljena*

strana povijesti. Povodom prikaza kataloga Goroslava Oštrića: *Monumenta Heraldica (Izbor iz heraldičke baštine Primorsko-goranske županije)*, Rijeka, 2002.; Miroslav Granić, *Paški grbovnik*, Split, 2002.; Ivana Iskra Janošić, *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*, Vinkovci, 2001.; *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, Split, 2002.; *Hrvatska u doba kneza Branimira, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Benkovcu 12. lipnja 1998. godine*, Zadar, 2002.; Milko Brković, *Srednjovjekovna Bosna i Hum: identitet i kontinuitet*, Mostar, 2002.; Ante Škegro, *Na rubu opstanka. Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključanja u Bosanski apostolski vikarijat*, Zagreb, 2002.; *Statut grada Dubrovnika, sastavljen godine 1272.*, Dubrovnik, 2002.; Ante Birin, *Statut grada Skradina. Statuta civitatis Scardoniae*, Zagreb – Skradin, 2002.; Lelja Dobronić, *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb, 2002.; *Splitski spomenici. Dio prvi. Splitski bilježnički spisi. Svezak I. Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Cove iz Ankone od 1341. do 1344.*, prepisao Jakov Stipišić, regesta sastavio Ante Nazor, Zagreb, 2002.; Piotr Wrobel, *Križ i polumjesec (Zapadni Balkan prema Turskoj u godinama 1444.–1463.)*, Krakov, 2000.; Andre Jutronic, *Bračke teme* (odabrala i uredila Nevenka Bezić-Božanić), Split, 2002.; Ratko Perić, *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000.; Slaven Bertoša, *Život i smrt u Puli: starosjeditelji i doseljenici od XVII. do početka XIX. stoljeća*, Pazin, 2002.; Ljudevit Krmpotić, *Car Franjo I. u Hrvatskoj 1818.*, sv. I-II., Hannover – Čakovec, 2002.; Ivo Petrinović, *Mile Budak – portret jednog političara*, Split, 2002.

Tomislav POPIĆ

POVIJEST ŠIBENČANA U MLECIMA

Lovorka ČORALIĆ, *Šibenčani u Mlecima*,
Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić“, Šibenik, 2003., 279 str.

Sustavno proučavajući iseljavanje, nazočnost i djelovanje Hrvata u Mlecima, autorica se u ovoj knjizi na zanimljiv i široj publici pristupačan način usredotočila na prikazivanje uloge šibenske iseljeničke skupine, koja je poput ostalih hrvatskih iseljeničkih zajednica u Gradu na lagunama znatno doprinijela hrvatskoj nacionalnoj zajednici. Šibenska prekojadranska iseljavanja u ovoj su knjizi predstavljena kroz brojne primjere izvornog objavljenog i neobjavljenog arhivskog gradiva, raščlanjenog prema temeljnim sastavnicama povijesne prisutnosti Šibenčana u Mlecima, ali i kroz postojeća djela domaće i strane historiografije. Preglednosti opisivanja dugotrajnog procesa iseljavanja Šibenčana u Grad Sv. Marka doprinosi i kronološki pristup sagledavanju hrvatsko-mletačkih povijesnih veza. Tako u ovome radu možemo sustavno pratiti povijest prisutnosti šibenskih iseljenika u Mlecima još od razdoblja masovnog egzodusa Hrvata u XV. i XVI. stoljeću pa sve do današnjih dana i do iščeznuća hrvatske zajednice u tome gradu. Kako bi što bolje pojasnila razloge prekojadranskog egzodusa Šibenčana, autorica poseban dio knjige posvećuje šibensko-mletačkim vezama od srednjeg vijeka do novoga doba te ih smješta u kontekst povijesnih uvjetovanosti na europskom jugoistoku. Pritom svoja razmatranja bogato ilustrira srednjovjekovnim zemljovidima, ispravama, slikama grada Šibenika i dijelova Venecije u kojima su hrvatski doseljenici ostavili najdublji trag.

Okosnicu ovoga rada čini autoričino predstavljanje i raščlamba arhivskog materijala, prvenstveno oporuka, prema pojedinim sastavnicama iz svakodnevnog života šibenskih iseljenika te nastojanje da šibensku zajednicu u Mlecima predstavi kao sastavni dio hrvatskog iseljeničkog korpusa. Hrvatsko-mletačke državno-političke, gospodarske, kulturne, vjerske, ali i svakodnevne veze povijesna su konstanta koja je povezivala dva naroda s obje strane Jadrana. U ovoj knjizi nalazimo i detaljan prikaz općih pokazatelja i temeljnih značajki hrvatsko-mletačkih povijesnih veza smještenih u vremenski okvir višestoljetnog kontinuiteta hrvatskih iseljavanja u Grad Sv. Marka.

Nedvojbeno, važni podatci u ovom istraživanju odnose se na brojne onomastičke i toponomastičke tragove šibenskih iseljenika u današnjoj Veneciji. Autorica pritom, prema učestalosti tragova u arhivskoj građi, detaljno navodi imena i donosi fotografije gradskih predjela koji su u doba najvećeg prekojadranskog egzodusa Hrvata slovila kao središnje zone naseljavanja Šibenčana u Gradu Sv. Marka. Tako se unutar mletačkih gradskih predjela i župa posebno ističu Castello i S. Marco, potom nešto udaljeniji predjeli S. Polo i S. Croce te brojne župe čiji toponomastički tragovi i danas podsjećaju na davne "skjajvunske" stanovnike.

Jedna od sastavnica istraživanja svakodnevnog života i prilagodbe hrvatskih iseljenika u Mlecima govori o njihovim zanimanjima. Ondašnje su nesigurne povijesne prilike iz Šibenika u Mletke dovele velik broj predstavnika raznih zanimanja koji su u tuđini tražili sigurnije uvjete života, rješenje temeljnih egzistencijalnih problema ili pak sigurnost od osmanlijskih prodora i osvajanja. U ovom dijelu knjige autorica nam na jednako pregledan način podastire podatke o uklopljenosti šibenskih iseljenika u gotovo sve pore mletačkog društva onog vremena. Tako saznajemo da su Šibenčani u Veneciji živjeli ponajviše od trgovine, pomorstva, ribarenja i obrtničkih struka – kao kapetani, paruni, mornari, barkarioli, kalafati, maranguni, obučari, tkalci, bačvari i svjećari, ali i kao kućna posluga. Hrvati su bili cijenjeni i kao brodograditelji u znamenitom mletačkom arsenalu, a od velikog je značenja bilo i djelovanje hrvatskih vojnih časnika i postrojbi u protuturskim i osvajačkim bojevima pod mletačkim stijegom. Dokazi o djelovanju Šibenčana u Mlecima nađeni su i među duhovnim osobama, pripadnicima klera koji su onamo dolazili radi školovanja i pristupanja nekom od crkvenih redova, ali i među nekim manje znanim zanimanjima, poput umjetničkih zvanja i poslova u državnoj službi. Prema iznesenim podatcima čitatelj lako može stvoriti sliku o skromnom imovinskom stanju hrvatskih iseljenika u Veneciji onoga doba, a autorica nam to dodatno potvrđuje opsežnom analizom oporučnih podataka.

Upravo na temelju podataka iz oporuka šibenskih iseljenika u kojima se spominju najbliži članovi obitelji, rodbine, prijatelji i sunarodnjaci, saznajemo mnogo o svakodnevnom životu hrvatske zajednice u Mlecima, ali i o postojanju snažne domovinske svijesti i osjećaja nacionalne pripadnosti naših iseljenika čak i onda kada je riječ o stvaranju bračne zajednice ili odnosima s drugim pripadnicima hrvatske nacionalne zajednice. U tom je pogledu poseban doprinos očuvanju nacionalne svijesti i veza s domovinom dala jedinstvena hrvatska bratovština sv. Jurja i Tripuna, koja je stoljećima djelovala kao mjesto okupljanja i pomaganja među svim doseljenicima hrvatskog podrijetla. Istaknuta mjesta u upravnim tijelima bratovštine tijekom povijesti zauzimali su i brojni dužnosnici šibenskog podrijetla, što izvršno svjedoči o velikom udjelu šibenskih obitelji u životu hrvatske nacionalne udruge.

Osim blistavog "lica" boravka Šibenčana u Gradu Sv. Marka, autorica nam na osnovi podataka nađenih u građi iz pismohrana donosi i zanimljivosti s "naličja" života naših doseljenika u taj grad. Tako je nekoliko poglavlja posvećeno procesima što ih je mletački Sveti oficij pokrenuo protiv Šibenčana osumnjičenih za protestantizam i krivovjerstvo. Spominje se i posebna "Magistratura protiv psovača i bogohulnika" koja je vodila nekoliko procesa protiv šibenskih doseljenika, a navedena su i politička progonstva i zatočeništva Šibenčana u Mlecima.

Jedan od ne toliko karakterističnih i učestalih oblika prisutnosti Šibenčana u Gradu na lagunama predstavljala su i političkim pobudama potaknuta diplomatska izaslanstva, tada uobičajena za sve dalmatinske gradove pod mletačkim vrhovništvom. Autorica nam na ovom mjestu navodi podatke o članovima uglednih patricijskih šibenskih obitelji poput Tavelića, Šižgorića, Divnić i dr. koji su na korist svoga grada raspravljali o brojnim pitanjima kulturnih, političkih i vojnih odnosa.

Osobita pažnja posvećena je umjetničkom i intelektualnom djelovanju Hrvata u Mlecima. Među brojnim hrvatskim umjetnicima koji su u Veneciji ostavili svoj trag, autorica navodi niz šibenskih majstora dlijeta i kista, majstore umjetničkog obrta, majstore grafike, znameniti trolist šibenskih glazbenika - Julija Skjavetića, Ivana Lukačića i Ivana Šibenčana, potom znamenite šibenske književnike, znanstvenike i filozofe – Jurja Šižgorića, Fausta Vrančića, članove obitelji Divnić i Zavorović i mnoge druge koji su u Mlecima ostavili značajan trag. Povijest djelovanja hrvatskih umjetnika, pisaca, znanstvenika, filozofa, prirodoslovaca i drugih pripadnika hrvatske intelektualne elite u Gradu na

lagunama dugog je vijeka i seže u najranije doba hrvatsko-mletačkih kulturnih doticaja, a nastavlja se sve do današnjeg vremena.

Posljednju fazu boravka Hrvata u Mlecima obilježava za obje strane prijeloman trenutak. U doba Napoleonovih pohoda, krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća, kada su naprasno izbrisane neovisne države poput Mletačke Republike, Grad na lagunama prestaje biti središnjicom i metropolom za žitelje s istočnojadranske obale i zaleđa. Otada pa do današnjih dana hrvatski odnosi s Venecijom održali su se kroz brojne aspekte međusobne komunikacije od kojih brojni oživljavaju stare prekojadranske veze, i to kroz gospodarske odnose, školovanje, studentske i znanstvene boravke ili kroz djelovanje hrvatskih umjetnika – sudionika na znamenitom Venecijanskom bienalu.

Ukratko rečeno, ova nam knjiga autorice Lovorke Čoralić na zanimljiv način otkriva povijest prekojadranskih iseljavanja Šibenčana, donoseći pritom i mnoge dosad nepoznate podatke iz venecijanskih pismohrana, na osnovu kojih lako možemo stvoriti sliku o svakodnevnom životu malih ljudi, šibenskih iseljenika u Gradu na lagunama, ali i prisjetiti se djelovanja i dubokih tragova koje su ondje ostavili mnogi šibenski velikani prošlih vremena.

Iva KURELAC

DJELO O ARHITEKTU ALOISU HAUSERU

Stanko PIPLOVIĆ, *Alois Hauser u Dalmaciji*,
Društvo prijatelja kulturne baštine Splita, Split, 2002., 251 str.

U izdanju Društva prijatelja kulturne baštine Splita izašla je 2002. godine knjiga Stanka Piplovića *Alois Hauser u Dalmaciji*. Sam naslov ovog iznimno uspješnog knjiškog poduhvata, iako je po svom karakteru i metodi obrade strogo stručne naravi, govori o austrijskom arhitektu i graditeljskom stručnjaku koji se dvadesetak godina pionirski i zdušno bavio konzervatorskom problematikom kulturnih spomenika u Dalmaciji, uočivši njihovu važnost, te je time svojim istraživanjima, pisanjem i javnom živom riječju skrenuo pozornost europskih znanstvenih i kulturnih krugova. Zasluga je autora ove knjige, između ostalog, što je u stručnu literaturu uveo imena značajnih arhitekata (domaćih ili stranih), a bili su ili bi ostali gotovo zaboravljeni.

Dr. Stanko Piplović preko tri desetljeća kontinuirano se bavi znanstveno-istraživačkim radom, posebice arhivskim iz područja povijesti i teorije urbanizma, što se zorno vidi u knjizi kada spominje i citira arhivsku građu, onovremenu dalmatinsku periodiku, stručne časopise i odgovarajuće znanstvene radove i druge priloge. Poznata je i neumorna društvena aktivnost dr. Piplovića te njegovo članstvo u mnogim stručnim i kulturnim udrugama. Posebno je vezan za djelovanje Društva prijatelja kulturne baštine Splita, čiji je član predsjedništva gotovo od samog osnutka, a pred nama se upravo nalazi prikaz njegova izdanja.

Knjiga *Alois Hauser u Dalmaciji* – kojoj su predgovor napisali akademik Cvito Fisković i prof. dr. Duško Kečkemet – koncipirana je u 15 poglavlja na ukupno 251 str., što prate prve sustavne važnije zahvate na dalmatinskim spomenicima od Raba, Zadra, preko Šibenika, Trogira, Splita, dalmatinskih otoka do Boke kotorske, uz obilje sjajnih ilustracija i bibliografiju A. Hausera, a autor je pridodao i dva priloga: radi se o govorima A. Hausera održanim 17. veljače 1876. god. i 11. siječnja 1883. god. u C. K. Austrijskom muzeju za umjetnost i obrt u Beču, posvećenim stanovnicima grada Splita. Na kraju izdanja nalazi se kazalo osoba, sadržaj te kratak sažetak na njemačkom jeziku.

U prvom poglavlju ("Konzervatorstvo u Dalmaciji u XIX. st.", str. 7–14) autor ističe konzervatorsku misao i odnos prema graditeljskoj baštini do XIX. st., zaključivši da se tek s razvojem povijesnih znanosti i pojačanim zanimanjem za prošlost mijenjao takav pristup te se gradila svijest da su materijalna svjedočanstva duhovna osobitost unutar nacionalnog korpusa svakog naroda.

Autor potom naznačuje razvojnu liniju zaštite spomenika od europskih do hrvatsko-dalmatinskih okvira, koja je poradi posebnih društveno-političkih prilika i zemljopisnog položaja u Dalmaciji kasnila (siromašan i zapušten kraj bez novčanih sredstava, slaba konzervatorska služba bez stručnih ljudi i potrebna znanja), a njezin bogat graditeljski fundus, od antičkih ostataka do srednjovjekovne sakralne baštine, bio je izložen nepovratnom propadanju ili prenamjeni za nove potrebe ili drugačije funkcije. Evidentni su primjeri prakticizma: bogoslužni prostori prenamijenjeni za skladišne namjene ili vojne bolnice, pregradnja palača plemićkih obitelji u različne zgrade u skladu s dnevnim potrebama novih vlasnika itd.

Tijekom XIX. st. u europskoj teoriji i praksi, pod raznim utjecajima, bitno su se mijenjala konzervatorska načela, isključivale su se nove teorijske postavke sa svim pozitivnim i negativnim posljedicama te napuštala kruta klasicistička shvaćanja. S vremenom se počela posvećivati pozornost spomenicima srednjega vijeka i onim nastalim kasnije, što je dovelo do prihvaćanja osnovnog pravila da spomenike treba čuvati u ukupnom rastu, te oni po mogućnosti trebaju ostati na svojim mjestima i u izvornoj funkciji jer su sva vremenska razdoblja i stilski oblici vrijedni, čime su se počele vrjednovati ambijentalne cjeline i urbanistički sklopovi, u čemu je Dalmacija dostigla europsku razinu.

U drugom poglavlju ("Hauserov životni put", str. 15–18) autor čitateljstvo upoznaje s podacima iz životopisa Aloisa Hausera te novim i čvrsto dokumentiranim pogledima iz 1873. god., kada je Hauser prvi put sa skupinom austrijskih stručnjaka posjetio Dalmaciju i susreo se s njenom spomeničkom baštinom, nakon čega je više od 20 godina na terenu proučavao graditeljsku baštinu, nadzirao radove i o tome stručno i znanstveno pisao, radio nacрте i osobno vodio radove, sakupljao materijalna i financijska sredstva, poradi čega je 1888. god. imenovan građevinskim savjetnikom i odlikovan odličjem austrijskog cara Franje Josipa, kao i proglašen počasnim građaninom grada Splita.

Treće je poglavlje "Stolna crkva u Splitu" (str. 19–34) posvećeno prvom Hauserovom radu na zaštiti spomenika u Dalmaciji, kada mu je, konačno, dekretom od 27. listopada 1878. god. povjerena vrhovna uprava nad svim tehničkim i umjetničkim radovima, a dekretom od 18. lipnja 1880. god. zadužen je otpočeti s radovima i na zvoniku stolne crkve. Autor ovu kronologiju prenosi kroz sažetu, ali zanimljivu priču, koristeći izvore kao što su brzojavi, onodobni tisak, izvorne mape, razne vijesti, planovi, projekti itd. Vještīm pisanjem vraća nas u prošlo vrijeme, izražavajući se u obliku crtica, zorno dočaravajući gradsku atmosferu, čak opisujući vremenske prilike i razinu dočeka te reakcije visokih gostiju.

Četvrto je poglavlje ("Zvonik stolne crkve", str. 35–46) posvećeno jednom od najljepših dalmatinskih zvonika, izgrađenom tijekom XIII. i XIV. st. u romaničkom slogu uz primjese gotike, koji je uslijed različitih čimbenika oštećivan, a i njegova je dotrajalost zahtijevala temeljite građevinske zahvate. Snimljena je njegova postojeća situacija, izrađena tehnička dokumentacija i sastavljen odbor u kojemu se nalazio i A. Hauser, no on nije doživio završetak radova (koji su trajali do 1908. god.), nakon čega mu je grad Split u znak zahvalnosti dodijelio počasni naslov "Arhitekt katedrale". Obnova zvonika u Splitu bio je najznačajniji konzervatorski zahvat u Dalmaciji u vrijeme stogodišnje austrijske uprave.

U petom poglavlju ("Nova katedrala u Splitu", str. 47–56) autor nas upoznaje s razmišljanjima o gradnji nove katedrale u Splitu, odnosno o tome kako riješiti problem pretjesnog prostora stolne crkve, upozoravajući i na problem: velikom bi se građevinom narušilo mjerilo srednjovjekovnog gradskog središta. U tu je svrhu osnovan Promicateljni odbor za gradnju nove stolne crkve, a Hauser je napravio nacрте u dvije inačice, što je osobno prikazao caru od kojega je tom prigodom zatražio novčanu potporu. Slomom Monarhije situacija se bitno izmijenila, mjesto za gradnju katedrale u povijesnoj jezgri nije bilo prihvatljivo, a rješenje je ostvareno u novije vrijeme izgradnjom konkatedrale sv. Petra u istočnom dijelu grada.

U idućem, šestom poglavlju ("Drugi radovi u Splitu", str. 57–66) autor bilježi druge radove vezane za Hauserova idejna rješenja (zgrada glavne straže na Gospodskom, danas Narodnom trgu u Splitu, uređenje unutrašnjosti crkve sv. Ilije u Trogiru, nacrt svijećnjaka od metala za splitsku katedralu, proučavanje problematike u svezi s Arheološkim muzejom u Splitu itd.). Treba spomenuti Hauserovo

posredovanje u rješavanju popravaka stare kule pred ulazom franjevačkog samostana u Poljudu, kao i pri prodaji samostana sv. Klare. Neke je radove radio bez ikakve naknade, a u više je navrata novčanim prilozima pokazivao koliko cijeni našu spomeničku baštinu i koliko mu je naš hrvatski narod blizak.

Sedmo je poglavlje ("Arheološka istraživanja u Splitu", str. 67–70) autor posvetio antičkoj Saloni nedaleko od Splita, u kojoj je došlo do značajnijih otkrića ranokršćanskih objekata, te prati organizaciju Prvog međunarodnog kongresa starokršćanske arheologije, održanog od 20.–22. kolovoza 1894. god. u Splitu, na kojemu je i Alois Hauser bio sudionikom.

U osmom poglavlju ("Spomenici Zadra i sjeverne Dalmacije", str. 71–86) Stanko Piplović razmatra Hauserovo zanimanje za zadarske spomenike, i to poglavito za srednjovjekovne sakralne objekte; romaničku katedralu sv. Stošije, predromaničku rotundu sv. Donata, crkvice sv. Nedjelje i sv. Lovre, za umjetnine u sv. Šimunu i franjevačkoj crkvi, a prema nekim navodima, istina nepreciznim, Hauser je imao određen udio i u gradnji zvonika zadarske katedrale, iako u dosadašnjim istraživanjima nije ništa određenije o tome zabilježeno. Na zadarskom području Alois Hauser pratio je radove i na lokalitetu u selu Podgrađe, nedaleko od Benkovca, gdje je u antičko doba postojao rimski grad Asseria podignut na mjestu starog naselja Liburna.

U devetom poglavlju ("Loža u Trogiru", str. 87–94) pratimo Hauserov zadivljujući interes i neumoran rad u Trogiru, pogotovo na reprezentativnim građevinama: gradskoj loži, općinskom domu, katedrali i palači Cipiko. Brinuo se i za stanje benediktinske crkve sv. Ivana, čiju restauraciju zbog nedostatka novčanih sredstava nije bilo moguće izvesti sve do 1940. godine.

U desetom poglavlju ("Otoci Hvar i Vis", str. 95–104) razvidno je da su i spomenici otoka Hvara i Visa zauzeli važno mjesto u Hauserovu stručnom radu. To su bili katedrala, zvonik crkve sv. Marka i gradska loža, a 1888. god., u suradnji sa Stručnim povjerenstvom za spomenike, restauriran je bogati drveni kor. Podatke o prošlosti nekadašnjeg samostana dominikanaca u Hvaru, o crkvi sv. Marka koja mu je pripadala, kao i zvoniku, te prikaze posebnih radova iznio je Alois Hauser u brošuri koju je objavio u Beču 1892. god. u vlastitoj nakladi. Na otoku Visu izvršio je značajnija istraživanja Isse, kada su istraženi ostatci rimskog teatra, što je Hauser prikazao u *Mittheilungu* 1894. godine.

Jedanaesto poglavlje ("Područje Knina", str. 105–108) govori o Hauserovoj potpori Kninskom starinarskom društvu, a osim onodobnih novčanih doprinosa zalagao se da Društvo dobije državnu subvenciju. Među prvim radovima na terenu bilo je iskopavanje na lokalitetu Kapitul kod Knina, uz rijeku Krku. Naročito je bila značajna Bulićeva stručna pomoć, koji nakon razlaza s Lujom Marunom u Splitu osniva društvo za istraživanje domaće povijesti "Bihać".

Drevni Šibenik s izuzetnim graditeljskim ostvarenjima bio je važan punkt Hauserova djelovanja, o čemu autor razmatra u dvanaestom poglavlju ("Stolna crkva u Šibeniku", str. 109–116). Želja građana i vjerničkog puka za podizanjem zvonika uz katedralu sv. Jakova, iziskivala je mnoge procedure i revizije postojećih nacrti i planova o izgradnji te izazivala dugotrajne rasprave na sjednicama i sastanke raznih povjerenstava. Hauser je kao član povjerenstva predložio, kao uvjet, da zvonik bude izveden u dva stila: donji u gotičkom, a gornji u renesansnom, dok je završetak određen u obliku šiljate piramide, a ne kupole. Ipak, sva ta nastojanja nisu dala rezultata, iz mnogih razloga projekt nije ostvaren, pa je šibenska katedrala i dalje do danas ostala bez zvonika.

Svoje stručne konzervatorske i graditeljske zahvate i stavove Alois Hauser pokazao je i u slučaju južne Dalmacije i Dubrovnika, o čemu nas autor upoznaje u trinaestom poglavlju ("Južna Dalmacija i Dubrovnik", str. 117–124). Glavni spomenici grada Dubrovnika bili su dosta zapušteni, nagrizao ih je zub vremena, rastresli su ih potresi ili su bili slabo održavani. Na Hauserov prijedlog savjetovan je prikladniji način konzervacije, a potom su slijedile restauracije javnog sata iz XV.–XVI. st. na dnu Straduna, gotičko-renesansne palače Sponza, te se pristupilo popravcima Kneževa dvora, a obnova je zbog značajnosti zahtijevala najveći oprez. Alois Hauser iznio je mjere i za osamostaljenje česme s velikim šesterostranim rezervoarom pokrivenim kupolom, a zauzimao se da se crkvice ostave samostanima pod obvezom da se nakon obnove privedu sakralnoj namjeni.

Autor u četrnaestom poglavlju ("Boka Kotorska", str. 125–138) prati Hauserovo djelovanje u

Boki Kotorskoj, na samom jugu hrvatskih prostora, na području tadašnjeg političkog kotara Kotor, u Risnu, Perastu, Sutorini i Kotoru, gdje je bogat, ali slabo istražen i zapušten fundus kulturnog naslijeđa. Najznačajniji njegov rad u Boki bila je restauracija stolne crkve sv. Tripuna u Kotoru, tog čudesnog spoja stilskih i vremenskih slojeva od IX.–XX. stoljeća, za koga je predložio promišljeniji nastavak radova na osnovi potankih istraživanja. U čitavom XIX. st. pa sve do Prvog svjetskog rata bilo je i drugih radova koji su naročito učestali koncem tog razdoblja, popravljane su i proširivane brojne župne crkve i kuće po raznim mjestima, u Stolivu, Budvi, Lepetanama, Perastu, Ledenicama do Grablja i drugdje, a u te svrhe angažirali su se vrhunski stručnjaci koji su primjenjivali europska načela struke i znanosti, no Prvi svjetski rat prekinuo je uspješan proces koji kasnije, u novim prilikama nije nastavljen.

Konačno, u petnaestom i zadnjem poglavlju ("Ostali radovi", str. 139–144) Stanko Piplović piše i o drugim značajnijim Hauserovim radovima, kao restauraciji gotičko-renesansnog klaustra franjevačkog samostana na otočiću Badiji, a zanimao se i zauzimao za stare građevine i u drugim našim krajevima izvan Dalmacije, primjerice za rimski slavoluk Sergijevaca u Puli. Autor primjećuje da se Hauser bavio problematikom klasifikacije arhitektonskih objekata (izrada spomenika u većem mjerilu), koji su se tako uvodili u svojevrzni katastar lokaliteta, čime je otvorena mogućnost istraživanja povijesne topografije. Osamdesetih godina XIX. st. Hauser je kao stručnjak zadužen za umjetnost bio sudionikom kompleksnog kulturnog pothvata, prigodom priprema za objavljivanje velikog i reprezentativnog djela *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*, u kojemu su obrađene sve zemlje Monarhije, a zasebna je knjiga obradila pokrajinu Dalmaciju. Neumorno radeći, gotovo do zadnjeg ovozemnog trenutka, Hauser je preminuo 6. listopada 1896. god. u Badenu kod Beča u 55. godini života. Njegovo je preminuće popraćeno brojnim nekrolozima, osvrtima u gotovo svim novinama, stručnim publikacijama i misama zadužnicama u dalmatinskim gradovima kojima je Hauser darovao svoj stručni i ljudski duh.

U svakom slučaju, treba istaknuti da je riječ o vrlo vrijednom djelu Stanka Piplovića. Iako je namijenjeno užoj stručnoj publici, ono svojom zanimljivošću, lijepim izlaganjem i mnoštvom ilustracija zasigurno može proširiti znanje i pojačati zanimanje za prošlost, te pobuditi svijest za učinkovitu i redovitu zaštitu kulturnih dobara koji na našim hrvatskim prostorima svjedoče o duhovnoj osobitosti našega naroda.

Josip CELIĆ

ZBORNİK RADOVA O HRVATSKOJ DEMOGRAFSKOJ I DEMOSTRATEŠKOJ DRAMI

Zbornik radova Hrvatska demografska i demonstrateška drama,
Udruga "11. siječnja 1972." – Zagreb i "A. G. Matoš" – Samobor, Zagreb, 2002., 327 str.

U dvorani "Školska knjiga" u Zagrebu 12. travnja 2002. godine u organizaciji Udruge "11. siječnja 1972." upriličen je okrugli stol o temi "Hrvatska demografska i demonstrateška drama". Potom je u rujnu 2002. godine u nakladi "A. G. Matoš" – Samobor i Udruge "11. siječnja 1972." – Zagreb tiskan zbornik o tematskom skupu, kojega je urednik akad. Vlatko Pavletić, ujedno i predsjednik Udruge, a Mile Pešorda glavni urednik. Recenzenti ovog vrsnog izdavačkog poduhvata su dr. Mladen Friganović i prof. dr. Zoran Jašić. Zbornik sadrži 327 stranica, 17 priloga, kazalo i priloge s tabelarnim statističkim prikazima.

Na skupu su govorili naši poznati i priznati stručnjaci, svatko iz svog stručnog kuta, osvjetljujući taj fundamentalni problem sa svih gledišta, prije svega demografskog, statističkog, demonstrateškog, kao i s obzirom na perinatalni mortalitet i medicinski, obiteljski i svakako egzistencijalni aspekt, ali i s

nužnosti duhovnih i religioznih poticaja.

U uvodnom dijelu zbornika (str. 7–12) akad. Vlatko Pavletić nazočnike skupa, a potom i čitateljstvo, uvodi u razmatranje o svrhovitosti okrugloga stola, smatrajući da je supstancija Hrvata u domovini ugrožena, a brojke su neumoljivi pokazatelji nagovještaja “tragedije jednog od starih europskih naroda, njegova kulturnog, civilizacijskog i jezičnog identiteta”. Gubitak je višestruk, kako pojedinačno brojčani tako i prostorno ljudski, a na djelu je i osiromašenje Hrvatske poradi “odljeva mozгова”. Evidentan i opasan sindrom depopulacije hrvatskog pučanstva ima uporište u nizu uzroka, smatra Pavletić, pa ih iznosi: povijesni uzročnik, gospodarska i politička emigracija, tragične poratne egzekucije, razni oblici političkih represija, virilna supstancija poginulih u Domovinskom ratu, a govori i o drugim uzročnim čimbenicima, kao o emancipatorskoj ulozi žena, zatim sociološkoj, psihološkoj i egzistencijalnoj nesigurnosti, o specifičnosti naših krajeva, devastaciji otoka, lošim gospodarskim modelima, kao i moćbitnoj ugrozi nizom globalizacijskih procesa. U svom promišljanju hrvatske realnosti akad. Pavletić predlaže borbu protiv zla “bijele kuge”: a) društvenim reformama, b) promjenom sustava vrijednosti i c) gospodarskim rastom. Na kraju upozorava da “novu kozmopolitsku floskulu”, kao prikrivenog neprijatelja, treba prepoznati, prozreti, a u praksi i nadjačati.

U prvom radu (“Dugoročni demografski procesi u Hrvatskoj”, str. 13–31) naš istaknuti demograf, akademikinja Alica Wertheimer-Baletić, promišlja jezikom uže struke te ustvrđuje kako demografske promjene valja razmatrati u okviru demografskih procesa, a prve djelomične depopulacijske procese bilježi od 1958. god., kada je – po priznatoj znanstvenici – nastupila generacijska depopulacija ženskog stanovništva, dok 1968. god. nastupa generacijska depopulacija ukupnog, ženskog i muškog stanovništva. Taj se trend ubrzao u 80-im, a u 90-im se približio ništici, čime je Hrvatska ušla u grupu niskonatalitetnih europskih zemalja. Velikosrpska ratna agresija početkom 90-ih, ustvrđuje autorica, pogoršala je sve sastavnice razvoja hrvatskog društva – porodne, migracijske i agregatne strukture – a ukupna je depopulacija uvjetovana nastalom prirodnom depopulacijom i negativnim saldonom migracije. To dovodi do daljnjeg iseljavanja, prisilnih migracija i odljeva mladih obrazovanih ljudi, a time i poremećaja u dobnoj strukturi pučanstva i neravnomjernoj raspodjeli stanovništva. Sve znanstvene analize prikazane su u 8 tabelarnih prikaza. Uvažena demografkinja potom izdvađa 1996. god., kada je stopa prirodnog kretanja prvi put zabilježila pozitivni predznak, odnosno brojčanu vrijednost iz 1990. godine, i to zahvaljujući prirodnom priraštaju stanovništva u inozemstvu, ali sa stalnim prebivalištem u RH, a to su pretežito Hrvati izbjeglice iz BiH.

Rat je svojim nepovoljnim učincima ubrzao proces starenja tako da je udjel starih od 65 godina i više iznosio ukupno 13,1 %, što posebice u našim prilikama dolazi do izražaja kada se razmotri regionalni aspekt, a to zahtijeva pozornost gospodarske i socijalne politike.

Kakve su perspektive kretanja stanovništva Hrvatske za sljedećih pedeset godina? Na temelju ovakvih demografskih pokazatelja i svoga predanog znanstvenoistraživačkog rada, A. Wertheimer-Baletić predviđa smanjenje ukupnog broja stanovnika s 4.473.000 na 3.673.000 ili za 800.000 (često volimo kazati: za jedan Zagreb), što podrazumijeva smanjenje broja i udjela mladog stanovništva, tj. njihova udjela u radnosposobnoj dobi, a povećanje broja i udjela staračkog stanovništva.

U svojim zaključnim razmatranjima autorica ističe kako sve navedeno upućuje na činjenicu da proces ukupne depopulacije u nas nije privremen fenomen, nego je dugotrajno determiniran i strukturno razoran demografski proces, koji je u stalnoj interakciji, a za državu Hrvatsku i hrvatsko društvo ima nepovoljne gospodarske, socijalne, zdravstvene, obrazovne, nacionalne i druge implikacije. Stoga predlaže žuran zaokret, prije svega spoznajni, kako bi se promjene ublažile ili barem usporile.

U drugom radu (“Prostorni razmještaj stanovništva u Hrvatskoj”, str. 32–70) prof. dr. Anđelko Akrap ima namjeru ukazati na neke od ključnih pojava i procesa koji su imali važnu ulogu u stvaranju i produbljivanju nepovoljnih demografskih procesa ukupno i u prostoru. Svoje izlaganje pritom dijeli na pet dijelova, počevši sažetim povijesnim retrospektom u kojem analizira hrvatsku političko-gospodarsku prošlost i temeljne društvene promjene koje su zaustavile razvoj društvenih struktura i koje su trebale biti nositelji modernizacije jer postojeće nisu mogle izvršiti preobrazbu tradicionalne gospodarske strukture.

Drugi ograničujući čimbenici su, prema dr. Akrapu, nepostojanje jedinstvenog političkog teritorija napučenog različitim etničkim skupinama (Srbi, Mađari, Talijani, Nijemci...), a završava sa srpskom okupacijom dijela hrvatskog državnog teritorija u kolovozu 1990. g., s istodobno naglašenim iseljeničkim kretanjem u zapadnoeuropske i prekoceanske zemlje.

U drugom se dijelu osvrće i na druge destabilizacijske čimbenike: na epidemije kolere i španjolske gripe krajem I. svj. rata, na izravne i neizravne gubitke nastale u oba svjetska rata i potom u Domovinskom ratu, zatim na agrarnu kolonizaciju i ruralni egzodus sve do šezdesetih godina prošlog stoljeća te na tranzicijske procese naših dana.

U trećem dijelu dr. Akrap razmatra kretanje broja stanovnika u Hrvatskoj i njenim županijama od 1900. do 2001. god., te pri tome ističe metodološke probleme u definiciji ukupnog broja stanovnika – u popisu je stanovništva 2001. god. primijenjena koncepcija prisutnog stanovništva; pojednostavljeno rečeno: osoba i bez hrvatskog državljanstva, ako u Hrvatskoj boravi jednu godinu i duže, ubraja se u ukupno stanovništvo. Prirodno kretanje stanovništva dr. Akrap razvrstava u pet skupina, te ustvrđuje kako se u našoj državi u dogledno vrijeme ne može očekivati pozitivan prirodni priraštaj, a izlaganje završava problemom migracija, čije uzroke raščlanjuje od onih prema inozemstvu do unutarnjih migracijskih gibanja.

U trećem prilogu dramatičnog naslova ("Kratka povijest hrvatskog puta u stvarnu demografsku provaliju", str. 71–89) autor i sudionik skupa prof. dr. Jakov Gelo umjesto uvoda proziva i poziva strukture vlasti "da osluhnu i protumače sudbinu potomstva što će živjeti XXI. st. ... jer mudrost nataložena u proučenom vremenu predaleko jasnije zrcali obzorja potomstva."

U pet povijesnih razdoblja dr. Gelo prati Hrvatsku od XVII. st. i oslobođanja od Osmanlija, kada su Hrvati vojevali boj za biološki opstanak, hrvatski etnički prostor bio nemilice razaran, pljačkan i spaljivan, a narod iseljavan, porobljivan, onarodivan, ubijan i istrjebljivan. Istovremeno se europsko i svjetsko stanovništvo udvostručivalo, provodila se građanska revolucija, čak je i Crkva provodila reforme; nastupilo je vrijeme stvaralaštva u umjetnosti i znanosti. Umjesto rastućeg modernog društva, na hrvatskim se prostorima restaurira feudalni sustav, rastaču se hrvatske povijesne zemlje (tzv. Turska Hrvatska), što politički, gospodarski i demografski osjećamo i u suvremenoj zbilji. Na ulazu u XX. st. "rasfeudaljena" je Hrvatska bez industrijskog gospodarstva, zemlja siromašnog seljaštva, bez većeg grada, a gospodarski razvitak za dviju Jugoslavija i poslije bio je nedovoljan; u njemu je prevladavao uslužni sektor i svaštarski agrar.

Nakon stjecanja hrvatske samostalnosti krajem XX. st. njena demografska slika prema dr. Gelu izgleda ovako: prosječno naselje ruralnog tipa (jedno od najmanjih u Europi), kućanstva uglavnom staračka i bez veće perspektive u obnovi generacija, s tendencijom neobiteljskih kućanstava, dok se rodnost i smrtnost u potpunosti uklapaju u trendove razvijene Europe, a ukupnu sliku dijeli i projekcija demografa Ujedinjenih naroda.

Autor u zaključnom razmatranju ističe preduvjete s kojima moramo i možemo održati samostalnu i suvremenu hrvatsku državu, kako – čak da i postignemo gospodarsku "eksploziju" – ne bi ostali bez vlastitog naroda, a u "državi blagostanja" ne bi uživali neki drugi narodi.

U četvrtom radu ("Hrvatska demografski na umoru", str. 90–102) prof. dr. Zvonimir Šeparović od uvodnih napomena preko demografske stručne terminologije razmatra uzroke depopulacije, te potiče njeno istraživanje, što zahtijeva promišljenu, studioznu, diferenciranu, kompleksnu, ali moralno-etičku, pravnu i političku akciju s usklađenim vrijednosnim sustavom. Dr. Šeparović klasificira čimbenike depopulacije spominjući društvene neprilike kroz koje je Hrvatska sa svojim etnikumom prolazila tijekom različitih okupacija i stranih režima, te nametnute ratove, gdje se sustavno destimulirao normalan razvoj pućanstva. Potom razmatra migracije, koje u našim prilikama znače odlazak bez povratka, te ratove kao najteže demografske poremećaje. Autor podsjeća i na zakone iz SRH (1978. god.), čije pravno uporište baštini i današnja RH, te predlaže revitalizaciju svojstvenih hrvatskih krajeva (otoka, gorskih krajeva, sela) te zabranu pobačaja i razvijanje kulture života u idealu svete obitelji.

U izlaganju koncipiranom u tri dijela, u petom prilogu zbornika ("Strateške posljedice

demografske krize i nestajanja hrvatskog naroda za njegovu budućnost”, str. 103–135) dr. Marko Veselica raspravlja o esencijalnoj i strateškoj važnosti demografskog korpusa za opstanak i budućnost hrvatskog naroda u RH i BiH, kojem je potrebit stvaralački, svestrani, dubinski i odgovoran pristup kao fenomenu i nacionalnom problemu. Prve demografske, geostrateške i ukupne posljedice uočava u širenju Turskog Carstva, koje je na europske kršćanske zemlje, a napose Hrvatsku, ostavilo kvantitativne i kvalitativne posljedice (raspad demografskog potencijala, naseljavanje drugih, etnički nehrvatskih skupina, te asimilacija u druge nacionalne etnikume), čime je nepovratno narušena geostrateška pozicija hrvatskog naroda. Bolni demografski problem gibanja hrvatskog naroda do stvaranja samostalne države obilježili su ukupni gubici u Prvom i Drugom svjetskom ratu te u obje Jugoslavije od 1918. do 1990. god., praćeni žrtvama rata i poraća. Dr. Marko Veselica ukazuje kako stvarna obavještajna, vojna i ukupna logistika može presudno utjecati na daljne procese odumiranja, a potrebiti su ključni i konkretni zahvati duhovno-intelektualne, socijalno-gospodarske, političko-vojne, medijske i moralne elite.

U šestom radu (“Međuodnos ekonomskog i demografskog siromašenja Hrvatske”, str. 136–149) prof. dr. Šime Đodan na temelju povijesnih činjenica i svoje interpretacije dokazuje natalitetni slom Hrvatske, dovodeći u korelaciju ekonomsku pljačku i biološko osiromašenje.

U polaznim premisama sedmog priloga (“Ocjena stanja i perspektiva hrvatskog gospodarstva”, str. 150–187) prof. dr. Vladimir Veselica osvrće se na gospodarska kretanja tijekom zadnjih godina upozoravajući na gospodarske probleme s uzrocima i posljedicama negativnog trenda; to su neučinkovit model privatizacije, restrukturacije, transformacije gospodarskih subjekata, neprimjerene privatizacije, a posljedice su tržišna nekonkurentnost, inozemna zaduženost, unutarnja nelikvidnost i rastuća nezaposlenost.

Potom dr. Veselica razmatra ciljeve integralnog stabilizacijskog programa i glavne kontroverze. Naglašava kako Hrvatska nije stvorila vrijednosni sustav primjeren svojim tradicijama i civilizacijskim stečevinama, a slobodne ideje s neslaganjima oko njih potrebno je razviti u toleranciju s dijalogom. Ako hrvatsko društvo razvije i produbi političku demokraciju, pluralizam vlasništva i tržišnu demokraciju, država Hrvatska može imati postojanu gospodarsku politiku i novi gospodarski rast, čiju koncepciju Veselica iznosi i uspoređuje s meteorskim usponom Reaganove administracije osamdesetih godina prošlog stoljeća. Pritom citira Antu Starčevića koji kaže da će: “ojačati slabići, progledati slijepi i time narodna stvar ide naprijed.” Ističe kako je vrijednosni sustav bitna karika u funkcioniranju gospodarskog, socijalnog i političkog ustroja države i ne smije ostati samo puka verbalistika.

U osmom radu zbornika (“Hrvatski demografski krugovi 1880.–2000. godine”, str. 188–216) dr. Hrvoje Šošić na sebi svojstven način, ironičnim stilom, ustvrđuje podjelu Hrvatske na tri ili četiri demografska kruga (ciklusa), a njihovo vremensko trajanje (30–40 godina) podudara se s krupnim političkim i državnim promjenama. Međutim, po njemu ovakva istraživanja kod nas ne nailaze na razumijevanje. Autor potiče slijediti poziv pok. hrvatskog predsjednika dr. Franje Tuđmana za: a) povećanjem godišnjeg odmora, b) plaćenim odmorom majkama, c) povećanjem davanja za dijete. Završava s vlastitom procenom gospodarskih gubitaka u Jugoslaviji, koji za 45 godina komunističkog režima iznose 1.201 mlrd američkih dolara.

Depopulaciju u kontekstu globaliziranog svijeta u devetom prilogu (“Depopulacija i njezine posljedice”, str. 217–219) razmatra prof. dr. Ljubomir Antić pa primjećuje kako će urušavanjem nacionalnih država među prvim vrijednostima stradati demokracija, a posljedice globalizacije osjećat će se i na području ljudskih sloboda. Po njemu se demokracija služi raznim eufemizmima, možda zbog toga što su demografija i proskribirana nacionalna država u najužoj svezi?!

U desetom radu (“Ostaje li Hrvatska bez majki?”, str. 220–229) don Ante Baković, srcem i konkretno angažiran na ovim problemima, postavlja to preozbiljno pitanje. Radeći anketu u 250 katoličkih župa među mladima, dolazi do brojke od 28000 djevojaka manje u odnosu na broj momaka zrelih i sposobnih za ženidbu. Drugo je istraživanje don Ante proveo od 1991. god., a odnosi se na praćenje malih oglasa u hrvatskom tisku u kojima se do danas traže djevojke za rad u inozemstvu, a da ove trgovce “bijelim robljem” niti jedna znanstvena ni kulturna ustanova, pa čak ni Crkva, kaže autor,

nije evidentirala ni našla shodnim reagirati.

O odgovornom roditeljstvu i obiteljskoj politici u Hrvatskoj s teološkog gledišta u desetom prilogu ("Opredjeljenje za život vodi u sigurniju budućnost", str. 230–238) promišlja prof. dr. Stjepan Balaban. Katolička Crkva, kao univerzalna i rasprostranjena po cijelom svijetu, smatra on, nalazi se pred dvama temeljnim problemima: problemom smanjenja pučanstva i problemom prenapučenosti. Ograničavanje porasta pučanstva povezano je za Crkvu i teologiju s velikim moralnim problemima (reguliranje začeca i posebice pobačaja), a rješenje ona vidi u odgovornom roditeljstvu i poštivanju života kao takvog. Uloga je kršćanina, po Balobanu, da u obiteljskoj i populacijskoj politici podupire "kulturu života", ali društvo i država trebaju omogućiti materijalne uvjete.

O perinatalnoj zdravstvenoj zaštiti i indikatorima zdravstvenog stanja pučanstva i odrednicama koje određuju uspješnost perinatalne zaštite, u jedanaestom radu ("Perinatalna zdravstvena zaštita u Hrvatskoj", str. 239–251) s medicinskog gledišta i istraživačkog iskustva razmatra prof. dr. Ante Dražančić. Pri tome nam autor tabelarno prikazuje stanje maternalnog i perinatalnog pomora u RH i svijetu. Zahvaljujući razvoju medicine i socijalno-gospodarskim čimbenicima, perinatalna zaštita ograničeno može poboljšati natalitet, ali je njeno veliko značenje što ženi omogućuje zdravo nošenje i siguran plod, a djetetu rođenje.

U dvanaestom prilogu ("Aktualni demografski problemi Hrvatske", str. 252–256) akad. Dubravko Jelčić gotovo neshvatljivom smatra činjenicu da se snažan domoljubni naboj, samopouzdanje i pobjednički optimistički duh gotovo preko noći otopio i ustupio mjesto sumnjama i nepovjerenju prema samima sebi, a onda i pogubnom defetizmu, što su sve ugroze egzistencije vlastitog nacionalnog bića. Spoj socijalističkog rada (naslijeđe) i zapadnoeuropskog blagostanja smatra nemogućim, a pritom prokazuje "izvore" koji promiču proletersko jedinstvo i neoliberalni anacionalizam.

Trinaesti rad u zborniku ("Strmoglav pokazatelj prirodnog priraštaja u Hrvatskoj", str. 257–272), kojega je autorica mr. Lada Magdić, razmatra vitalne statističke pokazatelje u RH, te u 7 tabelarnih prikaza ukazuje na ukupan broj stanovnika u RH od 1953. god., na smanjivanje opće stope fertiliteta od 1950. do 2000. god. te na opadanje broja djece po ženi fertilnog razdoblja. Potom u četvrtoj tabeli pokazuje kolik je broj adolescenata prema popisu od 1971. do 1991. god., broj stanovnika RH za 1998. god., te apsolutne muške i ženske populacije, do bruto i neto stope reprodukcije, da bi u sedmoj tablici ukazala na red rođenja djeteta u RH od 1975. do 2000. godine. Uočljivo je da u Hrvatskoj nema populacijske politike, a da dosadašnje mjere nisu dale odgovarajući doprinos. Možda je i to politika!

U četrnaestom prilogu ("Odgojem i obrazovanjem do odgovornog roditeljstva", str. 273–291) prof. dr. Dubravka Maleš razmatra kako odgoj (spolni odgoj) i obrazovanje (obrazovanje roditelja, centri za obitelj) mogu pridonijeti poboljšanju demografske slike u RH (nacionalni interes), no to zahtijeva vrijeme, kontinuitet i uključivanje svih raspoloživih društvenih, institucionalnih i stručnih resursa.

Prof. dr. Mirjana Hercigonja glasno se pita hoće li Hrvatska biti država Hrvata ili hrvatskih manjina. U petnaestom radu (Jesu li Hrvatskoj potrebiti Hrvati?, str. 292–293) autorica sagledava problem u mentalnoj svijesti našeg naroda koji se hrani egocentričnošću, a primjećuje i strah od nepredvidivosti.

U drugačijem pristupu i promišljanju, na temelju vlastitih obiteljskih iskustava, u šesnaestom prilogu ("Regionalne razlike glede broja djece u obitelji i njihovo značenje", str. 294–298) Marijo Živković primjećuje da u Hrvatskoj postoje značajne regionalne razlike i druge karakteristike glede broja djece u obitelji, te ustvrđuje kako gospodarske i socijalne prilike ipak nisu odlučujući čimbenici. Po njemu, to su roditeljska ljubav i promišljeni demografski programi obnove.

U posljednjem, sedamnaestom radu zbornika ("Neki povijesni i neki aktualni uzroci malobrojnosti hrvatskog naroda i posljedice te malobrojnosti", str. 299–324) dr. Petar Vučić u iznimno zanimljivoj analizi pita se ima li mjesta za stvaranje nove politike, gospodarstva i kulture. Nova dostignuća hrvatski narod može postići pozitivnom demonstracijom, kao odgovorom na postojeći upit. Demonstracija je kao politički oblik borbe poznat od početka ljudske povijesti, a i danas je "uspješno" primjenjuju brojniji narodi. Malobrojnost, tvrdi Vučić, jedan je od uzroka stvaranja političkih patoloških

konceptija u Hrvata, primjerice panslavenstvo, ilirstvo i jugoslavenstvo. Čak i "balkanizacija", ta prijezima riječ negativne konotacije, primjenjuje se za narode s jugoistoka Europe koji su malobrojni.

Da bi narod bio međunarodno priznat, dr. Vučić citira kriterije Erica J. Hobsbawma: a) prijelazak kritičnog praga brojnosti, b) relativno duga povezanost s državnom prošlošću, c) postojanje nacionalne elite i d) potvrđena osvajačka sposobnost. Moć neke države zasniva se na: a) veličini državnog teritorija, b) broju naroda, c) kvaliteti naroda, d) statusu vitalne nacije i e) gospodarstvu, napose tehničkoj moći. Što od navedenog čini moć Hrvatske?

Potom se dr. Vučić, na našem primjeru, bavi raščlambom regionalizma (prirodnog i političkog) i decentralizacijom kao teritorijalnim konceptima, koji su u prvom primjeru antihrvatska politička konceptija nehrvata, odnosno nacionalnih manjina. Povlači pritom paralelu s francuskim i njemačkim narodom, gdje je u prvom slučaju važna pripadnost francuskoj državi (asimilatorski i hegemonistički model), u drugom, obratno, načelo kulture, tj. jezika, a oba djeluju po načelu državne i nacionalne koristi, tj. streme povećanju brojnosti naroda i širenju nacionalnih prostora. A Hrvati? Vučić ističe kako naš narod nije osvajački, asimilatorski, etnički distanciran, već sklon iseljavanju i odnarođivanju s previše renegatstva. Vučić se zalaže za koncept realne i velike Hrvatske, budući da Hrvatsku smatra geopolitički nedovršenom zemljom, a narod zakašnjelim i nedovršenim.

U potpoglavlju "Psihološko i političko stanje hrvatskog naroda" dr. Vučić primjećuje nedovoljno obrađen i gotovo neistražen ovaj fenomen kod Hrvata, te se pita: "otkud u političara i ljude koji se *ex professo* bave interesom i kad izdaju hrvatske interese?" Po njemu, prvotni je zadatak znanosti ustvrditi koliko je to ontološki fenomen planiranog psihopolitičkog inženjeringa. Potom se osvrnuo na trećesijećanjske izbore 2000. godine, gdje se po njemu dogodila pobuna nagona protiv racija kroz obećanje uživanja u hedonizmu, što je kod masa poticalo najniže strasti. Nadalje, traži oslobođenje od stanovitih kompleksa glede optužbi za holokaust, jer drži da su takve podvale lukavi inženjering s jedne strane i kukavičko podaništvo s druge. Vrlo se uspješno u nastavku pozabavio analizom liberalne demokracije kroz anarhičnu političku situaciju zamjene autoriteta. Zar npr. politički sustavi u SAD, Francuskoj i Velikoj Britaniji nemaju autoritet, pa čak i političkog lukavstva (kraljica)?! Svoje teze završava upitom kakva bi demostrategija aktualnih vlasti trebala biti te se ujedno pita kakve bi vlasti trebale biti u svijetu u kojem vladaju dovršeni narodi.

Na kraju, mogu zaključiti da je riječ o vrijednom, tematski poticajnom i zanimljivom zborniku radova koji snagom argumenata izravno pogađa u aktualnu i bolnu hrvatsku demografsku zbilju. Autori radova, svatko unutar svojih kvalifikacijskih sposobnosti, jasnim su nam stilom pružili bogat sadržaj, te se izdanje s interesom i pristupačnošću može preporučiti ne samo čitateljima iz znanstvenih krugova već i široj domoljubnoj publici.

Josip CELIĆ

OSVRT NA ZNANSTVENU STUDIJU O BOSANSKOMUSLIMANSKOJ AGRESIJI NA HRVATE SREDNJE BOSNE 1992.–1994.

Charles R. SHRADER, *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni
/Vojna povijest, 1992.–1994./*, s engleskoga preveo Zoran Bošnjak,
Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004., 288 str.

Godine 2004., u izdanju Golden marketinga – Tehničke knjige, objavljeno je djelo uglednog američkog vojnog povjesničara dr. sc. Charlesa Reginalda Shradera naslovljeno *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni /Vojna povijest, 1992.–1994./* na ukupno 288 stranica, a u prijevodu Zorana Bošnjaka. Knjiga je u izvorniku objavljena na engleskom jeziku g. 2003. pod naslovom *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia /A Military History, 1992–1994/* (Texas A&M University

Press /College Station/) na 223 stranice kao 23. svezak serije *Eastern European Studies* pod uredništvom Stjepana G. Meštrovića, koji joj je sastavio proslav (str. 15–18) naglašavajući da ona predstavlja iznimno detaljnu i dobro dokumentiranu analizu važnih povijesnih događaja nastalu nakon autorova solidnog istraživanja prvorazrednih i drugorazrednih pisanih vrela, ali i proučavanja i razgovora na samom terenu srednje Bosne, vodeći se pritom metodologijom ozbiljnog vojnog povjesničara. Hrvatskom je prijevodu pridodan i poseban predgovor (str. 9–13) što ga je sastavio Vitomir Miles Raguž, kao i prilozi o borbenom rasporedu protivnika i korištenom oružju u srednjoj Bosni (str. 247–254), ilustracije (str. 256–262), kratice (str. 271) i kazalo (str. 273–287).

Kao što je sam Shrader istaknuo u predgovoru i uvodu (str. 19–27), povod za nastanak ove studije muslimansko-hrvatskog građanskog rata u srednjoj Bosni (1992.–1994.) jest njegova osobna spoznaja, dok je bio svjedokom stručnjakom u slučaju Darija Kordića, da se taj dramatičan i tragičan sukob kroz optužnice i presude “Međunarodnog suda za ratne zločine na području bivše Jugoslavije” pod pokroviteljstvom UN-a u nizozemskom gradu Den Haagu uglavnom pojednostavljeno i iskrivljeno prikazuje međunarodnoj javnosti te često ocjenjuje na temelju neistina, krivotvorina, predrasuda i glasina, na način da se tamošnji Muslimani najčešće prikazuju kao isključive žrtve “hrvatske agresije”. Plod njegove znanstvene savjesti i pokušaja da povijesnim činjenicama pristupi bez takvih predrasuda, a u želji da ispravi neutemeljene ocjene tih zbivanja, jest – kako sam naglašava – slika koja se uvelike razlikuje od spomenutog, široko prihvaćenog propagandnog mita bosanskih Muslimana o sebi samima kao žrtvama “neizazvane i zločinačke agresije” njihovih bivših hrvatskih saveznika. Lukavo fabriciran po načelu “Drž’te lopova!”, taj je mit bosanskih Muslimana – uz istodobno umanjivanje, pa i zanemarivanje njihovih vlastitih zločina – doveo hrvatsku politiku u veoma neugodan međunarodni položaj, čije se posljedice osjećaju i dandanas. Izetbegovićeva je propagandna mašinerija pritom bila naširoko poduprta od moćnih zapadnih medija i vlada (koje su, smatram, svoju nečistu savjest uslijed promašene politike prema muslimanskom Bliskom istoku – napose zbog skandalozne potpore polustoljetnoj zločinačkoj i okupatorskoj politici Izraela prema palestinskim Arapima – pokušale amortizirati tobožnjom zaštitom bosanskih Muslimana, a kasnije i kosovskih Albanaca). Međunarodnim lobiranjem neprijepornim statusom žrtve, poplavom medijsko-publicističkih napisa, sveobiljem svakovrsnih svjedočanstava te na koncu ispolitiziranim sudskim odlukama u Haagu, ključne su činjenice muslimansko-hrvatskog sukoba u srednjoj Bosni, kaže Shrader, temeljito iskrivljene, kako iz ideološko-političkih interesa nekih država, tajnih službi i organizacija, tako i iz osobnih i grupnih interesa pojedinih političara, novinara, lobista, međunarodnih birokrata, službenih promatrača sukoba te stvarnih i lažnih svjedoka. Pritom je rijetko koji od tih čimbenika u svojoj subjektivnosti bio ili jest voljan i sposoban za nepristranu raščlambu zbiljskih događanja izvan granica zadanog mita o tobožnjoj agresiji bosanskih Hrvata potpomognutih snagama predsjednika Tuđmana na bosanske Muslimane, a s namjerom “etničkoga čišćenja” srednje Bosne i Hercegovine te njihova pripajanja Republici Hrvatskoj. I premda su oni koji podupiru i promiču takve prosudbe veoma glasni i medijski dobro zastupljeni, uvjerljivi i utemeljeni dokazi za tako dalekosežne optužbe na hrvatski račun, zaključuje pomalo cinično autor, još se nisu podastri. Pritom se pita kako je moguće da je tolik broj stranih – za prepostaviti je – inteligentnih, iskusnih i nepristranih promatrača i komentatora tako spremno i zdušno prihvatio propagandne konstrukcije očito klimava temelja jedne od suprotstavljenih strana, napuštajući urođeni skepticizam i kritičko razmišljanje te se u svojem promišljanju i izvješćivanju o uzrocima, tijeku i posljedicama toga sukoba umjesto toga oslanjao na glasine, promidžbu i nagađanja.

Kao što se vidi iz bilježaka, navedenih izvora i odabrane bibliografije (str. 263–269), istraživač se prigodom izradbe svoje studije ponajprije koristio svjedočenjima i spisima proizašlim iz djelatnosti tužiteljstva i obrane na suđenjima visokim vojnim i političkim dužnosnicima bosanskih Hrvata Tihomiru Blaškiću, Dariju Kordiću, Mariju Čerkezu i drugima u razdoblju 1998.–2001. pred ustanovom što je službeno nazivaju *The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia* (ICTY). Pritom je imao potrebu naglasiti da je bio veoma oprezan u korištenju pojedinih dokumenata jer je istraživanjem došao do zaključka da su mnogi korišteni spisi na tom sudištu – napose pojedina izvješća službenih

promatrača Europske zajednice, britanskih jedinica UNPROFOR-a te dokumenti prispjeli putem obavještajne službe bosanskih Muslimana – nerijetko puni predrasuda prema bosanskim Hrvatima i njihovim postrojbama pa ih objektivni istraživač ne može smatrati potpuno vjerodostojnima. Također vjeruje da je na suđenju došlo i do selektivne manipulacije dokumentima kako bi se postigli politički ciljevi u korist Muslimana, a na štetu Hrvata, što se napose može spoznati – naglašava Shrader – iz očite tendencije tužiteljstva da hrvatsku vojnu djelatnost u srednjoj Bosni tendenciozno odabirom dokumenata prikaže u što nepovoljnijem svjetlu u odnosu na onu bosanskih Muslimana. To se napose može zaključiti iz činjenice da se na suđenjima u golemom nerazmjeru pojavilo više dokumenata Hrvatskoga vijeća obrane (u pravilu suvremenih ratnim zbivanjima i prilično vjerodostojnih) u odnosu na vojne dokumente bosanskomuslimanske vojske pretenciozno nazvane Armija BiH, ostavljajući tako popriličnu tamu glede spoznaja njenih planova i postupaka kao jedne od dviju ondje sukobljenih strana. Osobito je s tim u vezi važno naglasiti da su, osim iz Bosne i Hercegovine, dokumenti HVO-a dobrim dijelom u Haag pristigli i iz Zagreba u sklopu famozne “suradnje” (čitaj, pokoravanja) vlasti Republike Hrvatske sa spomenutim sudom.

Shrader se, naglašavajući svoju skepsu, koristio i s više angloameričkih stručnih i publicističkih izdanja koja se bave strateškim i vojnim istraživanjima, te ratom i ratnim zločinima počinjenim 90-ih godina XX. stoljeća u Bosni i Hercegovini, kao i mnogobrojnim medijskim izvješćima te memoarima visokih oficira bosanskomuslimanske armije. Da bi shvatio povijesnu dimenziju sukoba, autor je koristio i pojedina povijesna djela o bivšoj Jugoslaviji objavljena na engleskom jeziku. Pritom je – kao uostalom i golema većina zapadnjačkih istraživača i stručnjaka – ipak pokazao stanovitu dozu površnosti kada je u pitanju poznavanje ovdašnjih ranijih povijesnih procesa i događaja, tako često prisutnu u tim krugovima zbog nepoznavanja izvora i literature na hrvatskom i susjednim mu jezicima, što se najbolje vidi iz pojedinih činjeničnih pogrešaka u uvodnome dijelu (“Operativno okruženje”, str. 29–48), koje ipak, treba reći, presudno ne umanjuju autorovu kompetentnost kao vojnopovijesnog analitičara. U njemu je – donoseći uvodno kratak povijesni presjek područja bivše Jugoslavije – pokušao proniknuti u povijesni kontekst muslimansko-hrvatskog sukoba u Bosni, zaključujući da uzroke toga rata, kao uostalom i sveprisutnih etničko-kulturnih, vjersko-ideoloških i ekonomskih razlika među bosanskohercegovačkim narodima, treba tražiti u povijesnom razvitku toga prostora i neposrednog okruženja, odnosno u stoljetnim unutarnjim političkim, religioznim i civilizacijskim podjelama i netrpeljivostima između tamošnjih zajednica, koje su samo pojačane krvavim raspadom bivše SFRJ. Pritom upozorava na nemušte pokušaje tzv. međunarodne zajednice, tj. UN-a, SAD-a i Europske zajednice, da raznim mirovnim planovima zaustave rat, ali i spriječe neminovni raspad BiH, ukazujući na redovito zanemarenu činjenicu da su jedino bosanski i hercegovački Hrvati, zajedno s vodstvom RH, prihvaćali sve te mirovne prijedloge.

Shrader smatra da je savezništvo Muslimana s Hrvatima na početku rata u BiH bilo uvjetovano time što je Izetbegovićevim vlastima u Sarajevu – s obzirom na to da su zbog krive procjene stanja bile vojno potpuno nespremlne za takav razvoj događaja – isprva odgovaralo takvo zajedništvo protiv istoga neprijatelja sa samoorganiziranim, donekle naoružanim i za srpsku agresiju spremnim Hrvatima, ali da su s vremenom, prema kraju 1992., jačale radikalne fundamentalističke tendencije u muslimanskim redovima (pojačane inozemnim mudžahedinskim čimbenikom), što bijahu sve frustriraniji vojnim porazima u sukobu sa Srbima, ali istodobno i sve jači zbog priljeva mnogih muslimanskih izbjeglica i oružja preko hrvatskih prostora, te tako sve skloniji planu otvorenog napada na dotadašnje hrvatske saveznike, zasigurno manje opasnog i manje snažnog protivnika od Srba. To se dade uočiti upravo raščlambom tadašnjih zbivanja u srednjoj Bosni, koju je Shrader – iako se muslimansko-hrvatski rat vodio na širim bosanskim i hercegovačkim prostorima – zbog njena ključnog značenja u tom sukobu uzeo kao užu temu svoga opsežnog istraživanja.

Ukratko opisavši zemljopisna obilježja i sastav stanovništva Bosne i Hercegovine, napose srednje Bosne s naglaskom na Lašvanskoj dolini, središnjoj točki sukoba Muslimana i Hrvata u razdoblju od 1992. do 1994. g., autor ukazuje na činjenicu da su, uz sam fizički opstanak i političke

planove, važni ciljevi obiju strana u tom ratu (kao uostalom i u slučaju većine oružanih sukoba te vrste) bili logističke naravi: zadobivanje nadzora nad vojno-proizvodnim postrojenjima i ključnim prometnim pravcima. Ta su nastojanja, podsjeća Shrader, dobila na značenju uslijed sablažnjive odluke Vijeća sigurnosti UN-a, koje je uspostavilo zabranu izvoza oružja na područje raspale države, prepuštajući time žrtve na milost i nemilost do zuba naoružanom srpskom agresoru. Upravo u namjeri zauzimanja srednjobosanskih strateških vojnih postrojenja autor prepoznaje jedan od osnovnih ciljeva muslimanske ofenzive u srednjoj Bosni 1993., što je uostalom, po svjedočenju međunarodnog posrednika Thorvalda Stoltenberga, priznao i sam Izetbegović u pregovorima s hrvatskim predsjednikom Tuđmanom, napose kada je u pitanju bila viteška tvornica eksploziva. Osim toga, upozorava da su Hrvati u Lašvanskoj dolini bili u muslimanskom okruženju, u čijim su rukama uglavnom bile okolne uzvisine, pa smatra da su pojedine hrvatske napadačke akcije bile motivirane upravo pokušajem ovladavanja ključnim visovima radi onemogućavanja Muslimana da i dalje vrše pritisak na dolinu, te su Shraderu stoga u potpunosti razumljive. Što se komunikacijskih pravaca tiče, i Armija BiH i Hrvatsko vijeće obrane u srednjoj su Bosni životno ovisile o smjerovima koji tamo vode s jadranske obale, kako radi dopreme vojne opreme, tako i radi opskrbe vojnika i civila. Stoga je razumljiva važnost Lašvanske doline u tom ratu, jer ona leži na sjecištu i sjecištu većine važnih puteva od obale i Hercegovine k bosanskoj unutrašnjosti. S obzirom na to da su glavni tamošnji pravci ili njihovi dijelovi često bili pod vatrenim ili fizičkim nadzorom protivnika, obje su strane bile prisiljene probijati alternativne ratne puteve, s time da je hrvatska strana, koja je dospjela u okruženje nadmoćnijeg neprijatelja, puno više ovisila o tim pravcima, ponajviše o onima prema Hercegovini (sjetimo se samo "Ceste nade" ili "Putu spasa").

Drugo poglavlje pod naslovom "Ustroj sučeljenih snaga" (str. 49–73), u kojem daje osnovne podatke o osnutku, ustroju i djelovanju HVO-a i ABiH, autor počinje konstatacijom da su rat u srednjoj Bosni vodile dvije novoosnovane narodne vojske bez odgovarajućeg iskustva, uvježbanosti i obuke, bez solidne organizacije, djelotvorna zapovjedništva, nadzora i komunikacije, te bez utemeljene doktrine i odgovarajuće logistike. Bile su to uglavnom pješake snage sa slabom potporom u topništvu, protuzračnoj obrani, inženjeriji i vezi, da i ne govorimo o zračnoj potpori, a prijevozne i medicinske službe bile su pak stjecajem teških okolnosti na niskoj razini. Provedši analizu rijetkih, često i kontradiktornih dostupnih izvora, Shrader je zaključio da su muslimanske snage u tijeku sukoba brojem daleko nadmašivale hrvatske snage, i to u omjeru najmanje 3:1, a veoma često – zavisno od područja djelovanja – i daleko većem, što ne čudi jer su ondje ratovali Muslimani kao najbrojniji narod protiv Hrvata kao najmalobrojnijeg naroda u BiH. Pa iako je HVO na pojedinim ključnim područjima sukobljavanja koliko-toliko uspijevao držati nešto manjim taj golemi nerazmjer snaga, tijekom cijelog je tog tragičnog razdoblja u srednjoj Bosni Treći korpus ABiH uz pomoć pridruženih snaga u svojoj agresiji imao potpunu nadmoć u ljudstvu; štoviše, nerazmjer se stalno povećavao, s obzirom na to da su muslimanske izbjeglice pobjegle pred tada nadmoćnim Srbima namjerno koncentrirane upravo u srednjoj Bosni da bi tako jačale ionako brojnije muslimanske snage, dok se hrvatski redovi, sve oslabljeniji ratnim gubitcima, nakon jednom proglašene opće mobilizacije u lipnju 1993. nisu imali odakle obnavljati. Zanimljivo je da istraživač upozorava na nepouzdanost pojedinih izvora koji govore o nelogično niskoj brojnosti Izetbegovićeve vojske, u čemu on prepoznaje sarajevsku promidžbu usmjerenu na održavanje i učvršćenje već spominjanog iskrivljenog mita o ekskluzivnoj žrtvi na tim prostorima.

Govoreći o ustroju prvih naoružanih snaga bosansko-hercegovačkih Hrvata 1991., Shrader podsjeća da je motivacija za to vojno organiziranje bilo iskustvo srpske agresije na Republiku Hrvatsku, kao i očito izbjegavanje pretežito muslimanskog vodstva u Sarajevu da se suoči s ratnom opasnošću. Poznata je Izetbegovićeva fraza kako "to nije naš rat", njegovo ufanje u "dobre namjere JNA", a postoje i osnovane sumnje da je u to doba surađivao sa Srbima; štoviše, za druženje sa srpskim agentima, kaže autor, optužio ga je nitko drugi nego Sefer Halilović, svojedobni načelnik Glavnog stožera ABiH. Nepovjerenje među Hrvatima i ostalim nemuslimanima izazivale su i Izetbegovićeve zamisli o "temeljnem narodu", kao i promicanje islamizma kao jednog od stupova nove države, što se zapažalo u

bosanskomuslimanskom vodstvu. Ključni događaj u obrambenom samoorganiziranju Hrvata predstavlja srpsko uništenje 13 hrvatskih sela u općini Trebinje, uključujući i Ravno u listopadu 1991., a što je prošlo bez odgovora vlasti u Sarajevu. Upravo je nedjelovanje središnje vlasti jedan od ključnih razloga uspostave civilnoga krila HVO-a Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, koje je službeno uspostavljeno u travnju 1992. kao najviša izvršna i upravna vlast na hrvatskim područjima, i to kako bi koordiniralo djelovanje već postojećih hrvatskih vojnih snaga. Te su snage isprva okupljene oko kriznih štabova (kasnije općinskih komandi HVO-a) što su nastajali iz hrvatskih političkih organizacija, ponajprije HDZ-a, uz važnu ulogu skupina dragovoljaca i tzv. seoskih straža, u kojima nisu bili zastupljeni samo Hrvati i koje formalno nisu bile dio HVO-a, ali su mnogi pojedinci iz njih kasnije, osobito nakon masovnog muslimanskog napada, regrutirani u njegove brigade. U svibnju je uslijedilo i osnivanje Odjela za obranu HVO-a, čime je službeno uspostavljeno i njegovo vojno krilo, iako se ustroj već ranije nazirao budući da je već postojao Glavni stožer te glavne logističke baze i zapovjedništva. Ta je nastajuća organizacijska struktura HVO-a, zapaža analitičar, u priličnoj mjeri i na regionalnoj i na lokalnoj razini isprva slijedila obrazac bivše Teritorijalne obrane JNA, dok se u njegovu konačnom ustroju obrambena djelatnost protiv srpske agresije dijelila u četiri operativne zone, a to su: I. Sjeverozapadna Hercegovina, II. Jugoistočna Hercegovina, III. Srednja Bosna i IV. Posavina, između kojih je u cijelom tijeku rata, stjecajem okolnosti na terenu, postojala prilično slaba koordinacija. U OZ Srednja Bosna, koja je imala sjedište u Vitezu na čelu sa zapovjednikom pukovnikom Blaškićem, u konačnoj organizaciji ljeti 1992. postojala su tri niža teritorijalna zapovjedništva, operativne grupe, sa sjedištem u Vitezu, Kiseljaku i Žepču, unutar kojih se teritorijalno ustrojavaju brigade (podijeljene u bojne), njih ukupno 13, od kojih je do ljeta 1993. opstalo samo 9, a ni one zbog nedostatka ljudstva pretežito nisu imale predviđeni puni planski sastav. U pokušaju nadoknade slabe popune ljudstvom, vlasti Herceg-Bosne na prijelazu 1992./93. osnivaju Civilnu zaštitu kao potporu regularnim snagama HVO-a sa zadaćom unutarnje zaštite hrvatskih područja te ključnih postrojenja i ustanova, ali je izbijanje muslimansko-hrvatskog sukoba zaustavilo njenu organizaciju.

Za razliku od Hrvata, koji su u težnjama bosanskih Srba prepoznali stvarnu prijetnju svojoj opstojnosti i osnovali HVO s ne baš zanemarivim muslimanskim čimbenikom u svojim redovima u početku, Shrader naglašava da su bosanski Muslimani zbog političkog lutanja svoga vodstva kasnili u stvaranju vlastitih obrambenih snaga, i premda su imali mnogo šire izvore za popunu ljudstvom negoli ostala dva naroda, na početku su bili slabije naoružani i vođeni, pa stoga i mnogo nedjelotvorniji kao vojna sila. Ne treba smetnuti s uma da je velikosrpska JNA još početkom 1991. naredila raspuštanje svih jedinica Teritorijalne obrane u BiH, a da su Izetbegović i njegove vlasti to prihvatile, dopustivši da JNA razoruža TO i potom to oružje podijeli bosanskim Srbima. Srećom, mnogi Hrvati i Muslimani nisu prihvatili takvu odluku te su uspjeli sačuvati strukturu TO s ponešto oružja i opreme pa su se zajedno organizirali. Međutim, kad su vlasti u Sarajevu počele isticati svoj islamski karakter i favorizirati Muslimane, mnogi su hrvatski pripadnici TO BiH prešli u HVO, a neki su i izbačeni. Službeno vojno organiziranje bosanskih Muslimana počinje nakon proglašenja nezavisnosti BiH u ožujku 1992., kada Srbi započinju svoju agresiju, a sarajevske vlasti napokon shvaćaju da je rat neizbježan pa proglašavaju mobilizaciju i krajem svibnja osnivaju ABiH na temeljima TO i raznih postojećih samoorganiziranih muslimanskih paramilitarnih skupina. Od njih je daleko najvažnija i najbrojnija bila Halilovićeva "Patriotska liga", koja se počinje ustrojavati krajem 1991. u suradnji sa Izetbegovićevom SDA, a ne treba zaboraviti ni nekoliko tisuća fanatiziranih muslimanskih boraca uskoro pristiglih iz inozemstva te pojedine postrojbe muslimanskoga MUP-a koje su također završile na bojišnici. Do kolovoza 1992. ABiH narasla je na oko 170 tisuća ljudi, uglavnom Muslimana, raspoređenih u 28 brigada, 16 samostalnih bojni, jednu oklopnu bojnu, dvije artiljerijske divizije i još 138 drugih postrojbi. Sustav TO u to je doba zamijenjen sustavom pet korpusnih zona ABiH, tako da je Sarajevo došlo pod I. korpus, Doboj i Tuzla pod II., Zenica i Banja Luka pod III., Mostar pod IV., Bihać pod V. korpus, a u drugoj polovini 1993. osnovana su još dva dodatna korpusa: VI. sa sjedištem u Konjicu te VII. sa sjedištem u Travniku. Autor upozorava da su korpusi ABiH svojim ustrojem i funkcijama odgovarali operativnim

zonama HVO-a, s time da su korpusi imali znatno više ljudstva i šira područja odgovornosti. Tako je III. korpus ABiH, sa stožerom u Zenici na čelu s Enverom Hadžihasanovićem, imao oko 80 tisuća vojnika, za razliku od OZ Srednja Bosna koja je imala oko 18 tisuća ljudi, a pritom je proglašena zona odgovornosti toga muslimanskog korpusa zahvaćala i područje tada još savezničke hrvatske operativne zone, što je moglo ukazivati na namjere bosanskih Muslimana u bliskoj budućnosti. Unutar korpusnih zona uspostavljene su, kao i kod HVO-a, operativne grupe ABiH sa zadaćom okupljanja pojedinih brigada i ostalih postrojbi te provedbe operacija, zapovijedi i nadzora tijekom borbi, pa je III. korpus, što je djelovao na području srednje Bosne, od ožujka 1993. imao četiri takve operativne grupe.

Na početku poglavlja "Zapovjedništvo, nadzor i komunikacije" (str. 74–96) autor kao stručnjak za vojna pitanja upozorava da se mora imati na umu da ni HVO ni ABiH tijekom sukoba 1992.–1994. nisu uspjeli uspostaviti potpuno djelotvoran sustav zapovijedanja, nadzora i komunikacija, što je teško postići čak i u dobro uvježbanim i visokostegovnim vojskama s dobrim komunikacijskim kanalima, a pritom je ključni problem bila nazočnost ekstremističkih i kriminalnih elemenata, stranih plaćenika, te snaga za posebne operacije koje nisu bile podređene uobičajenom zapovjednom lancu. Osim toga, bile su to nove vojnoorganizacijske strukture koje su nastajale i djelovale u uvjetima agresije i porasta kriminaliteta, bez odgovarajućih komunikacija i potrebne stege, u kojih je bio vrlo snažan dragovoljački čimbenik te utjecaj lokalnih političkih struktura na vojne zapovjedne strukture, a ne treba smetnuti s uma ni nazočnost stranih mirovnih snaga i promatrača koji su često djelovali u skladu s politikom zemalja iz kojih su dolazili (napose se to odnosi na britanske "unproforce" na čelu s potpukovnikom i obavještajcem Robertom Stewartom u Lašvanskoj dolini). U vrijeme kad je u siječnju 1993. izbio muslimansko-hrvatski rat u srednjoj Bosni, obje su vojske bile još u formativnoj fazi, bez dovoljno vremena za prihvaćanje odgovarajućih standarda i pravila. Uz to, kaže Shrader, hijerarhija zapovjednog lanca nije imala potrebnu čvrstinu jer su obje vojske u velikoj mjeri bile sastavljene od "privremenih vojnika civila", često od susjeda, poznanika, prijatelja i rođaka, koji su nerijetko služili u postrojbama u kojima su htjeli na svom lokalnom području, pa je disciplina bila na niskoj, negdje i paramilitarnoj razini. Izostanak doktrine ratovanja i jasnih političkih odrednica s viših razina, uz već spomenuti snažan utjecaj lokalnih političkih moćnika, također nisu dopustili jačanje sustava zapovijedanja i nadzora kod obiju sukobljenih strana, pa je znalo doći i do pobuna i odbijanja naređenja više zapovjedne razine ili djelovanja bez zapovijedi. I dok je kod HVO-a ipak postojao znatan stupanj jedinstva i povezanosti, vrhovi ABiH bili su podijeljeni oko temeljnih pitanja obrambene politike, ustroja i ciljeva, što najbolje oslikava sukob (stvaran ili hinjen) Izetbegovićeve i Halilovićeve struje na samom početku rata oko toga treba li se BiH uopće braniti od srpske agresije, zbog čega je, uostalom, ovaj potonji svoga vođu i njegove ljude smatrao izdajnicima.

Kad je u pitanju srednja Bosna, za zapovjednika tamošnje operativne zone HVO-a najznačajniji izazov provedbi djelotvornog sustava zapovijedanja i nadzora bila je nazočnost vojne policije i postrojbi za posebne namjene (poput npr. "Vitezova") na području njegove odgovornosti, jer su one bile pod nadzorom vlasti na nacionalnoj razini i nisu odgovarale lokalnom zapovjednom lancu. Iako su sastavni dijelovi tih snaga bili pod njegovim operativnim nadzorom, u administrativnom i vojnosudbenim pitanjima, tvrdi Shrader, bile su pod izravnim zapovjedništvom Odjela za obranu HVO-a u Mostaru, tako da nije mogao pozvati na odgovornost njihove zapovjednike (što se, na žalost, osobito odrazilo na primjeru optužbi po zapovjednom lancu za ratne zločine u Blaškićevom slučaju), a i prigodom izdavanja zapovijedi tim postrojbama često se trebalo ranije usuglašavati s istima. Sa sličnim su se, ako ne i većim teškoćama susretali i zapovjednici HVO-a na nižim razinama. Osim toga, istraživač ukazuje na nezanemarivu ulogu različitih paramilitarnih snaga, od kojih neke nisu prelazile razinu lokalnih privatnih vojski i naoružanih kriminalnih bandi, dok su druge, poput Hrvatskih obrambenih snaga (HOS), vojnoga krila Hrvatske stranke prava čije glavno područje djelovanja bijaše Hercegovina, bile prilično brojne i dobro organizirane, toliko da su postale pravi politički problem. To je vjerojatno uzrok hladnokrvnog ubojstva njihova zapovjednika Blaža Kraljevića i pratnje u kolovozu 1992., zločina koji je jako zahladio odnose HVO-a i HOS-a, a ubrzo doveo i do njihova razoružavanja i većim dijelom uklapanja u HVO.

Na području Lašvanske doline važna je bila i uloga viteške izviđačke i sabotažne skupine “Alfe”, oružane skupine “Tvrtko II.” i još nekih. Shrader se ovdje osvrnuo i na navodnu intervenciju Hrvatske vojske u srednjoj Bosni – pitanje koje je u tijeku muslimansko-hrvatskog rata postalo od prvorazredne političke, pa i pravne važnosti na međunarodnoj razini, a koje je potencirala sarajevska propaganda potpomognuta dijelom mirovnih snaga i promatrača na terenu. Iako autor ne niječe sasvim prirodnu i moralno više nego opravdanu logističku potporu iz Hrvatske i Hercegovine tamošnjim hrvatskim snagama, na osnovi raspoloživih “dokaza” (u stilu: “nemoguće je da je HVO sposoban istodobno uspješno voditi borbe protiv srpskih i muslimanskih snaga”) i “svjedočenja” (u stilu: “u stožeru HVO-a u Novom Travniku viđen je sumnjivi mladi bojničar koji je navodno hrvatski časnik”) zaključuje da su oni poprilično smiješni te da takvo što nikad nije dokazano i potvrđeno.

Kad su u pitanju paramilitarne snage, još je gore stanje bilo kod muslimanskih snaga. Uz ABiH, koja je i sama unutar sebe imala velike probleme sa zapovjednim lancem, organizacijom i stegom (što je najbolje ilustrirala zloglasna “elitna” Sedma muslimanska motorizirana brigada sastavljena uglavnom od bosanskih i nešto uvezenih muslimana odanih islamskom fundamentalizmu, koja je samo formalno bila dijelom ABiH), bile su tu, uz brojne privatne vojske i kriminalne bande u tradiciji balkanskih pljaškaša, još i razne ekstremističke skupine poput dijelova “Patriotske lige” (preostalih izvan ABiH), “Muslimanskih oružanih snaga” (sastavljene uglavnom od bivših pripadnika HOS-a), “Zelenih beretki”, “Sosne” i drugih. Poseban su problem zapovjedniku III. korpusa ABiH, po autoru, bili i uvozni fundamentalistički mudžahedini, možda i do 4 tisuće njih, koji u provođenju vlastitog ekstremističkog terora nad Hrvatima, iako su po svemu sudeći došli privučeni njezinim pozivom i u njenom aranžmanu, nisu previše marili za interese muslimanske vlade u Sarajevu i njezinih oružanih snaga. Pri njihovu upućivanju u Bosnu i Hercegovinu, upozorava Shrader, uz ulogu raznih muslimanskih zemalja ne treba isključiti ni onu Al-Qaide.

Još je jedan otežavajući čimbenik za muslimanske i hrvatske zapovjednike, prema istraživaču, bila prisutnost mirovnih snaga UN-a i promatrača EZ-a koji su se nerijetko, iako je njihova zadaća trebala biti ponajprije mirotvorna i humanitarna, znali miješati u djelovanje suprotstavljenih snaga, odavati osjetljive podatke o rasporedu, položajima i namjerama protivnika jednoj ili drugoj strani, provocirati sukobe s nižim zapovjednicima kako bi ih poslije mogli optuživati na višoj razini, a dio njih je, štoviše, bio umiješan u najgore kriminalne aktivnosti poput krijumčarenja oružja i droge te prostitucije. Britanske, danske i belgijske mirovne snage na dužnosti u srednjoj Bosni često su bile izložene kritikama zbog nedovoljne obučenosti, opremljenosti i stege, kao i zbog svoje loše osmišljene i ne osobito uspješne misije. Iako su imale ograničene ovlasti, te su snage znale postavljati cestovne zapreke i nadzorne točke, a znale su se uključiti i u započete sukobe, izmjenjujući vatru sa zaraćenim stranama. Iako smatra da su UN-ovi vojnici i europski promatrači marljivo nastojali na prekidu vatre i smanjivanju razine nasilja, autor nije zaboravio spomenuti česte žalbe hrvatskih zapovjednika zbog naklonosti mirovnjaka i promatrača prema muslimanskoj strani, kako zbog prijevoza njezinih vojnika vlastitim vozilima, dostavljanja obavještajnih podataka o HVO-u, dostave oružja i strjeljiva Armiji BiH, tako i zbog diskriminacije hrvatskih ranjenika prigodom prijevoza do bolnica te ishitrenog i nerijetko lažnog optuživanja hrvatskih snaga za sve i svašta što se događalo na terenu.

U poglavlju “Obuka, doktrina, logistika” (str. 97–107) pisac naglašava da su HVO i ABiH kao novouspostavljene vojske bile ozbiljno manjkave kad je u pitanju bila pojedinačna i skupna uvježbanost i specijalistička obuka, a također nisu imale ni dobro razrađenu operativnu doktrinu s kojom bi postrojbe i njihovi vojnici bili jasno upoznati. Nedostajala su im i vojna sredstva i logistički sustavi, a da se i ne govori o već rečenim nedostacima kada je u pitanju bila stega te lanac zapovijedanja, nadzora i komunikacija, pa je sve to u konačnici sputavalo djelotvornu provedbu ratnih operacija. Izuzetak su, po Shraderu, predstavljale elitne postrojbe za posebne namjene te vojna policija, čiji su pripadnici bili bolje obučeni i opremljeni, uz pokazanu veću stegu i zajedništvo u akcijama. Ipak, obje su strane u ratnim uvjetima s ograničenim uspjehom pokušavale svojim vojnicima osigurati barem elementarnu pojedinačnu borbenu obuku, specijalističke treninge za inženjere i snajperiste, kao i druge oblike

formalne obuke. Ni u zapovjednom kadru nije bilo baš uzorno stanje; bilo je puno priučenih časnika, a i kod većine onih koji su iza sebe imali oficirski staž u JNA (takvih je bilo znatno više u muslimanskim nego li hrvatskim redovima), ili su imali kakvu-takvu obuku za pričuvene časnike i dočasnike bivše vojske, ratna je situacija na terenu, kao i dužnosti i odgovornosti što su ih zapale, često premašivale njihovo znanje i sposobnosti. Suočeni s raspalom ideologiziranom doktrinom bratstva i jedinstva i naoružanog naroda, zaraćene su strane u BiH na ovaj ili onaj način preuzele samo one njezine dijelove koji su bili primjenjivi u datoj političkoj i vojnoj situaciji, a napose se to odnosi na gerilski način ratovanja na širem i užem prostoru radi nanošenja gubitaka i odbacivanja neprijatelja (i to kako kod pokretnih sastavnica veličine brigade, tako i kod lokalnih manjih snaga zaduženih za zaštitu užih područja) te na široko primjenjivanu uporabu nadzornih točaka duž važnih komunikacijskih pravaca, zasjeda te terorističkih i sabotažnih akcija u dubini neprijateljeva teritorija.

Što se pak naoružanja tiče, autor upozorava da je nakon UN-ova embarga na oružje stanje u BiH početkom rata za hrvatske i muslimanske žrtve srpske agresije bilo vrlo teško, s obzirom na to da su Srbi, preuzevši golemu većinu oružja i opreme od JNA i TO, uživajući veliku potporu Srbije i Crne Gore, bili potpuno militarizirani i naoružani do zuba. Hrvati su zahvaljujući potpori Republike Hrvatske ubrzo bili sve solidnije opremljeni, dok su isprva daleko najlošije stajale muslimanske snage. Kao što je već rečeno, prve veće količine oružja hrvatske su i muslimanske snage stekle zapljenom preostalih zaliha iz skladišta JNA i TO, i pritom su uglavnom ravnopravno dijelile plijen, mada su se tu i tamo znale pojaviti zabrinjavajuće i upozoravajuće oružane čarke oko podjele istoga. Usprkos spomenutoj zabrani uvoza oružja, obje su strane dobivale prilične količine oružja, strjeljiva i opreme preko Hrvatske, kako iz njezinih vlastitih izvora, tako i s međunarodnog crnog tržišta. Pritom Shrader sasvim opravdano pretpostavlja da su Hrvatska i bosansko-hercegovački Hrvati dozvoljavali dotok oružja bosanskim Muslimanima u naivnom uvjerenju da će se ono koristiti samo u borbi protiv zajedničkog bosanskosrpskog neprijatelja, koji je bio izravna prijetnja i samoj Republici Hrvatskoj jer su s teritorija bosanskih Srba ne samo redovito granatirani pogranični hrvatski krajevi već se otamo pružala ključna pomoć okupiranim dijelovima Hrvatske. Upravo te činjenice, kaže istraživač, jasno opovrgavaju optužbe da je Tuđmanova Hrvatska u dogovoru s Miloševićevom Srbijom planirala i provodila "etničko čišćenje" bosanskih Muslimana i podjelu BiH. Štoviše, mnogi su članovi muslimanske vlade u Sarajevu, uključujući i samog Izetbegovića, sklonili članove svojih obitelji u Hrvatsku, pa Shrader pošteno i s dozom cinizma zaključuje: "To što su hrvatska Vlada i HVO to dopuštali teško bi moglo poduprijeti teze o separatizmu, progonima, genocidu, etničkom čišćenju, raskalašenom ubijanju, silovanjima i razaranjima, za što su optuživani vođe HVO-a u srednjoj Bosni." Osim već spomenutih izvora oružja, u knjizi je naglašeno i postojanje trostranog unutarnjeg crnog tržišta naoružanja i civilne robe tijekom rata u BiH, a također i već spomenuto krijumčarenje oružja i opreme od strane mirovnjaka UN-a. Uz to, nezanemarljivu količinu potrebnog oružja HVO i ABiH proizvodili su sami, a to se uglavnom odnosilo na strjeljivo, granate i bombe, s time da je nabavka sirovina bila i ostala najčešći problem.

Autor ukazuje na to da su do početka 1993., odnosno do početka muslimansko-hrvatskog rata, Muslimani razriješili dosta svojih početnih logističkih teškoća, a do sredine iste godine u srednjoj su Bosni već imali vidljivu nadmoć nad HVO-om u oružju, strjeljivu i opremi, iako obje strane cijelim njegovim tijekom nisu bile baš najbolje opremljene. Osim goleme nadmoći u ljudstvu, Muslimani su imali znakovitu prednost u tenkovima, protutenkovskim topovima, minobacačima i haubicama, dok su kod ostalih vrsta artiljerije protivnici bili podjednaki. To je i logično, s obzirom da su muslimanske snage još od polovine 1993. držale u okruženju preostale hrvatske prostore u srednjoj Bosni te su oni bili gotovo potpuno odsječeni od mnogo bolje opremljenije Hercegovine, pa ozbiljnijeg vojnog opskrbljivanja Hrvata ondje nije ni bilo. Logistička se situacija produžavanjem sukoba za njih sve više pogoršavala, usprkos visokorizičnim helikopterskim zračnim mostovima, humanitarnim konvojima i pokušajima da se otvore novi, planinski alternativni putevi, tako da je u vrijeme potpisivanja Washingtonskih sporazuma hrvatska Operativna zona Srednja Bosna bila zapravo na isteku zaliha.

"Navještaj građanskog rata u srednjoj Bosni" (str. 108–118) poglavlje je u kojem autor prati

porast međusobnog nepovjerenja i incidenata tijekom 1991./92. u srednjoj Bosni, napose nakon pada Jajca u srpske ruke krajem listopada 1992. kada su zaredale međusobne optužbe, što je sve na koncu, krajem tê i početkom 1993. godine, dovelo do izbijanja krvavog građanskog rata, odnosno otvorenog muslimanskog napada na hrvatske snage i civile, na što su ove, u granicama svojih mogućnosti, odgovorile aktivnom obranom. Shrader naglašava da je u početku sukoba s napredujućim srpskim snagama HVO nastojao ojačati savezničku koordinaciju s muslimanskim snagama na crtama obrane, pa je tako s hrvatske strane u travnju 1992. od Izetbegovića zatraženo da se osnuje zajednički vojni stožer, a bilo je i drugih pokušaja na lokalnoj razini da se obrambene snage HVO-a i TO-a odnosno nastajuće ABiH međusobno bolje usklade, ali su, tvrdi, takvi pokušaji bili najčešće ignorirani od muslimanskog vodstva, koje je samo svoje snage smatralo legitimnom vojskom u BiH, a s hrvatskima je nevoljko surađivalo samo zbog svoje tadašnje vojne inferiornosti. Bilo je i otvorenog muslimanskog protivljenja ravnopravnoj suradnji, što je u Hrvata dovelo do stvaranja odbojnosti prema zajedništvu te su oni većinom napustili TO i pridružili se HVO-u. Teški incidenti sa smrtnim ishodom na obje strane tijekom listopada 1992., napose u području Busovače, Travnika, Novog Travnika i Viteza, ali i šire (npr. Uskoplja i Prozora), što su doveli do prvih ozbiljnih višednevnih izmjena vatre, dogodili su se u okolnostima velikog priljeva muslimanskih izbjeglica u srednju Bosnu, kada su se dvije strane već mjesecima ogorčeno borile za politički i vojni utjecaj u srednjobosanskim općinama, sporile oko preostalih armijskih zaliha i goriva, te težile k stjecanju nadzora nad ključnim položajima, komunikacijama i postrojenjima.

Iako incidenti između Hrvata i Muslimana što su se zbivali tijekom 1992., promatrani površno, izgledaju kao niz slučajnih i nepovezanih događaja, nastalih zbog spomenutih nastojanja nepovjerljivih saveznika za prevlašću na istom području u uvjetima povećane ratne napetosti, istraživač upozorava da tadašnje postupno gomilanje ljudstva u muslimanskim postrojbama u srednjoj Bosni, uz raspoređivanje snaga ABiH i ubacivanje stranih islamističkih fanatika u ključna sela i gradove, u retrospektivi ukazuje da je u pitanju niz pripremnih akcija za pokretanje opće muslimanske ofenzive usmjerene k etničkom čišćenju srednjobosanske hrvatske zajednice. Shrader pritom pošteno naglašava da, dakako, nije u posjedu nikakvog krunskog dokaznog dokumenta s političkom odlukom ili s planom operacija bosanskomuslimanskih vođa koji bi to nedvojbeno potvrdio, ali je zato kao vojni analitičar – pomnije sagledavši i procijenivši tisuće i tisuće djelića povijesne slike ratnih događaja što su uslijedili od kraja 1992. do početka 1994., te ih potom brižljivo sklopivši u smislen obrazac u potrazi za motivima – siguran da može dati odgovor na ključno pitanje muslimansko-hrvatskog rata u srednjoj Bosni: tko je planirao i započeo tamošnji ratni sukob između dotadašnjih nevoljkih saveznika? Učinila je to ona strana, kaže, koja je imala motiv, sredstva i priliku i koja je razradila strategijski ofenzivni plan te ga pokušala provesti – muslimanska Armija BiH, a ne HVO, što su ga mnogi strani novinari, mirovnjaci, promatrači i političari, uz “nesebičnu pomoć” muslimanske propagande, bez ijednog, makar i posrednog dokaza, optužili kao gotovo isključivog krivca za taj rat. On rekonstruirao i strategijske ciljeve muslimanske ofenzive koja je počela u siječnju 1993., da bi se u nekoliko etapa nastavila do potpisivanja Washingtonskih sporazuma u ožujku 1994. godine:

“1) Preuzeti kontrolu nad komunikacijskim pravcima sjever – jug kroz srednjobosanske enklave bosanskih Hrvata, te tako povezati snage ABiH sjeverno od dolina Lašve, Kozice i Lepenice sa snagama na jugu, kako bi Muslimani osigurali komunikacijski pravac prema vanjskom svijetu.

2) Preuzeti kontrolu nad vojnoindustrijskim postrojenjima u srednjoj Bosni (tvornica eksploziva SPS u Vitezu, te tvornice u Travniku i Novom Travniku) i u okolici (tvornice u Bugojnu, Gornjem Vakufu, Prozoru, Jablanici, Konjicu i Hadžićima, uz ostale), kako bi se ABiH naoružala za rat protiv Srba.

3) Opoliti enklavu bosanskih Hrvata u srednjoj Bosni i podijeliti je na manje dijelove koje će zatim biti lakše pojedinačno likvidirati, te tako očistiti Hrvate iz srednje Bosne i osigurati prostor za smještaj muslimanskih izbjeglica koje su Srbi protjerali iz drugih područja.”

Ostvarenje tih ciljeva zasigurno bi bilo pridonijelo učvršćenju od Muslimana uzurpiranih središnjih vlasti u Sarajevu te bi Izetbegoviću dalo bolju pregovaračku poziciju u mirovnim pregovorima

koji su već tada bili potpuno izvjesni, a da i ne govorimo o jačanju logističkog položaja muslimanske vojske i snaženju borbenog morala snaga koje su bile gotovo na rubu sloma u vrijeme pada Jajca. Po Shraderu, takav je cjelovit i dalekosežan plan, uz potporu njihova političkog vodstva, mogao biti razrađen samo u Glavnom stožeru ABiH pod vodstvom Sefera Halilovića, uz kasniju detaljnu razradbu u Hadžihasanovićevu stožeru Trećeg korpusa, s obzirom na to da su u muslimanskim redovima upravo oni raspolagali snagama i nužnim znanjem za takvo što. Nemoćna da se ravnopravno nosi s nadmoćnijim Srbima, ABiH bila je još uvijek dovoljno jaka da nasrne na dojučerašnje hrvatske saveznike, pa i nadjača ih u srednjoj Bosni. Autor pritom pretpostavlja da je koncept muslimanske strateške ofenzive u srednjoj Bosni razrađivan još sredinom ljeta i početkom jeseni 1992., da bi konačna odluka bila donesena vjerojatno nakon pada Jajca.

I dok je ABiH po Shraderovim istraživačkim spoznajama neprijeporni agresor u muslimansko-hrvatskom građanskom ratu u srednjoj Bosni, on istodobno upozorava da zapovjednici HVO-a nisu samo bespomoćno čekali da ih pregaze brojčano nadmoćniji protivnici. Naprotiv, razvili su koncept tzv. aktivne obrane, kako ga nazivaju u američkoj vojsci, i to kako bi iznenadnim napadajnim djelovanjima stalno oslabljivali neprijateljeve ofenzivne potencijale te uznastojali jačati vlastiti obrambeni položaj preuzimanjem nadzora nad ključnim područjima i komunikacijskim pravcima. Pritom se, upozorava Shrader, promatračima na terenu koji nisu imali jasnu predodžbu o općoj strategijskoj situaciji – osobito ako su bili skloni brzopletim zaključcima temeljenim na protuhrvatskim predrasudama i muslimanskoj promidžbi – moglo činiti da je takvo djelovanje HVO-a temeljeno na konceptu aktivne obrane po svojoj naravi ofenzivno, iako je za ovog analitičara neprijeporno da je riječ o obrambenom preventivnom djelovanju i uzvraćanju na napadačke postupke muslimanskog neprijatelja. Dakle, bez obzira na snažan pritisak, snage HVO-a uspjele su izvesti brojne manje ofenzivne akcije radi jačanja svoga obrambenog položaja, radi onemogućavanja Muslimana da ostvare svoje agresorske namjere, kao i radi čišćenja svoje pozadine od muslimanskih enklava koje su im predstavljale stalnu opasnost; pritom se kod svake od tih akcija što ih je proučavao po dostupnim dokumentima i svjedočanstvima, naglašava Shrader, mogu pronaći jasni vojnički razlozi. No čak i uz takav način obrane, Hrvati su bili u izrazito inferiornom, na duži rok gotovo gubitničkom položaju, pa se većina njihovih nastojanja ipak svodila na zauzimanje obrambenih položaja i odbacivanje snažnih muslimanskih napada, koji su ih polako okruživali i oduzimali im teritorij, nanosili goleme vojne i civilne žrtve te gušili njihov obrambeni otpor. Ipak, da se je HVO opredijelio samo za statičku obranu uz održavanje položaja – i tako možda uspio zadobiti nešto malo više naklonosti tzv. međunarodne zajednice – potpuni bi poraz za opkoljene i brojčano višestruko nadjačane Hrvate bio brz i neminovan. Upravo su stoga za Shradera smiješne optužbe na račun Hrvata – koje se i danas tako često čuju u medijima i publicistici te iščitavaju u optužnicama i presudama haaškoga *ad hoc* sudišta – da su baš oni u takvim nemogućim okolnostima krenuli u operaciju širenja svoje srednjobosanske enklave, uz sustavno etničko čišćenje daleko brojnijih tamošnjih Muslimana.

Sljedećim poglavljem pod naslovom “Probni napad Armije BiH, siječanj 1993.” (str. 119–132) autor započinje kronološki rekonstruirati i opisivati muslimansku agresiju na Hrvate srednje Bosne, naglašavajući da nakon pada Jajca dolazi do velikog priljeva vojno sposobnih muslimanskih izbjeglica, a među njima je značajan broj bio organiziran i naoružan. Već se tada zapaža tendencija ubacivanja manjih skupina mudžahedina, pripadnika ABiH i naoružanih izbjeglica u ključna naselja, gdje su početka skrivani u muslimanskim domovima ili po džamijama, da bi krajem 1992. bilo jasno zapaženo, iz današnje perspektive veoma znakovito, raspoređivanje većih borbenih jedinica na važne točke duž dolina Lašve, Kozice i Lepenice. Što su bile tadašnje prave namjere Muslimana u srednjoj Bosni, smatra Shrader, pokazuje i njihov napad na Uskoplje (Gornji Vakuf) sredinom siječnja, u kojem on prepoznaje namjeru onemogućavanja komunikacije između hercegovačkih i srednjobosanskih Hrvata, a koji je započeo 8./10. siječnja ničim izazvanim protjerivanjem mnogih Hrvata iz muslimanskih dijelova grada te njihovim blokiranjem glavne prometnice za hrvatske snage, što je dovelo do borbi u središtu grada i njegovoj neposrednoj okolini. Iako je ubrzo posredovanjem mirovnjaka došlo do prekida vatre, kasnije su borbe oko Uskoplja ponovno izbile i rasplamsale se jer je ABiH i dalje nastojala osigurati nadzor nad

južnim dijelom životno važnoga koridora od Uskoplja prema Novom Travniku i Travniku. Zanimljivo je da pisac ovdje upozorava na prvotne krive procjene pojedinih obavještajaca OZSB, koji su u napadu na Uskoplje isprva prepoznali "izoliranu lokalnu akciju" radi ometanja prometa, a tek naknadno kao dio šireg muslimanskog plana opsade srednje Bosne i njena odsjecanja od Hercegovine.

Prva faza provedbe muslimanskog ofenzivnog plana protiv srednjobosanskih hrvatskih snaga i civila po američkom analitičaru počinje u drugoj polovini siječnja 1993. probnom akcijom s ciljem osvajanja terena i raspoređivanja snaga za kasniji glavni napad, što je imala poslužiti za testiranje otpora HVO-a i reakcije UNPROFOR-a na otvoreni sukob Hrvata i Muslimana. Unatoč tome što su hrvatsko-muslimanske napetosti bile pojačane (dijelom i zbog predloženog Vance-Owenova plana o uređenju BiH) i što je razmještanje muslimanskih snaga bilo pravovremeno uočeno pa je Glavni stožer OZSB već sredinom mjeseca podigao borbenu gotovost HVO-a na najvišu razinu, uključujući i jačanje sigurnosnih mjera u hrvatskim naseljima, ta je akcija ipak donekle bila taktičko iznenađenje za hrvatsku stranu, jer se nije očekivao takav otvoreni izdajnički napad dotadašnjih saveznika, s kojima se zajedno ratovalo na bojišnici protiv Srba. Po autoru, rečena probna akcija, kao uvod u ofenzivu Muslimana u srednjoj Bosni, započela je 19. siječnja 1993. kada su dijelovi Trećeg korpusa kod Kaćuna, na važnom opskrbnom pravcu Busovača – Kiseljak, postavili nadzornu točku prekinuvši komunikaciju, što je potaknulo otvoreni sukob. Slijedili su muslimanski napadi i okupacija više sela, uz protjerivanje hrvatskoga pučanstva. Tada su Muslimani, između ostalog, napali i okupirali sela Lašvu i Dusinu, uspostavljajući crtu od njih do Kaćuna, a nakon njihova zauzimanja oružnici Sedme muslimanske motorizirane brigade počinili su ondje teške ratne zločine pobivši veći broj hrvatskih vojnika i civila, pogubivši jednog visokog hrvatskog časnika barbarskim probijanjem i vađenjem srca hladnim oružjem. Sljedeći je cilj te rane ofenzive bio grad Busovača, na što su upozoravali brojni incidenti u danima prije muslimanskog napada, te uhićenje i razoružavanje Hrvata po Busovači od strane naoružanih Muslimana, čak uz pokušaj uhićenja istaknutog lokalnog hrvatskog dužnosnika, pri čemu su poginula dva hrvatska vojnika. Neposredno prije napada na grad 25. siječnja, Muslimani iznenada bježe iz njega, najviše u smjeru Zenice, a kad je u rano jutro toga dana uslijedio muslimanski napad, nekoliko stotina vojnika HVO-a uspjelo je na brzinu zauzeti obrambene položaje oko grada i zaustaviti napredovanje pješništva ABiH. Slično se toga jutra zbivalo i na širem području Kiseljaka, Kreševa i Fojnice, gdje je prvi cilj muslimanskog napada bilo raskrižje nedaleko od Gomionice na pravcu Busovača – Kiseljak i potiskivanje hrvatskih snaga prema jugu, a pritom su u teškim okružajima zauzeli više sela sjeveroistočno od ceste. Kako nisu bili sasvim pripremljeni za napad, hrvatski su branitelji isprva zauzimali položaje gdje god su stigli, uspjevši ubrzo srediti i osnažiti svoje redove, tako da su za par dana uspjeli preći u protunapad.

Shrader upozorava na krivu procjenu britanskog zapovjednika UNPROFOR-a Stewarta, koji je – ne baš neočekivano – neistinito podijelio krivnju za sukob na obje strane, iako mu je kao stručnjaku za vojna pitanja nazočnom na terenu bilo moguće točnije procijeniti situaciju iz jednostavne činjenice da je u par dana desetak pretežito hrvatskih sela napadnuto, uništeno ili okupirano, a stanovništvo protjerano, dok je za Hrvate ključna prometnica od Busovače do Kiseljaka bila presječena od strane muslimanskih snaga. Iako su borbe početkom veljače jenjale te je posredovanjem UN-ovih mirovnjaka i europskih promatrača – kod kojih se već počela očitovati blaga naklonost prema muslimanskoj strani – ugovoren prekid vatre, i ABiH i HVO nastavili su učvršćivati novozauzete položaje uz brojne manje, ali i teže oružane incidente izazvane s obje strane, najčešće na nadzornim točkama, što su samo pojačavali međusobno nepovjerenje i probuktalu mržnju. Tijekom veljače i ožujka srednja je Bosna bila donekle mirna; ABiH procjenjuje rezultate svojih početnih napada i priprema se za skoriju glavnu ofenzivu, a HVO počinje svoje užurbane pripreme za obranu hrvatskoga stanovništva, komunikacija, postrojenja i teritorija u očekivanju nastavka muslimanske agresije. Jedino veće kršenje prekida vatre, primjećuje Shrader, dogodilo se sredinom ožujka 1993., kada je Četvrti korpus ABiH duž rijeke Neretve krenuo u napad prema Fojnici u namjeri da zauzme dvadesetak sela u dolini Neretvice i tako se spoji s Trećim korpusom. Ovaj napad, kojim su protjerani mnogi Hrvati iz svojih domova, najavio je predstojeću

muslimansku ofenzivu u travnju.

O toj nemilosrdnoj agresiji Muslimana na Hrvate srednje Bosne govore sljedeća dva poglavlja ove studije naslovljena "Glavni udar Armije BiH, travanj 1993. (Područje Viteza)" (str. 133–160) i "Glavni udar Armije BiH, travanj 1993. (Busovača, Kiseljak, Zenica...)" (str. 161–190). Upozoravajući na uzavrele međusobne napetosti, incidente i sukobe što su bili sve žešći prema sredini travnja, kao i muslimansko blokiranje ceste prema Uskoplju, autor ukazuje na hrvatske obavještajne procjene koje su točno predvidjele prirodu, pravce i ciljeve travanjske muslimanske ofenzive, a što su govorile da su ekstremisti u vrhovima ABiH i SDA, zajedno s muslimanskim fundamentalistima i vojnim stručnjacima u Zenici, razradili plan uništenja HVO-a i preuzimanja nadzora nad cijelim prostorom srednje Bosne kako bi osigurali životni prostor i sigurnost za muslimansko stanovništvo, i to uz veću vjerojatnost u uspjeh i puno manje žrtve nego što bi ih donijela eventualna ofenziva protiv bosanskih Srba. Ofenziva je trebala početi akcijama diverzantskih skupina protiv zapovjednih mjesta HVO-a, komunikacijskih i prislušnih središta, logističkih baza i topničkih položaja. Pritom će, po procjenama hrvatskih obavještajaca, ABiH zajedno sa svojim pomagačima, kao što su MOS, "Patriotska liga" i "Zelene beretke", lukavo izbjegavati izravno sučeljavanje s hrvatskim snagama u sjevernim područjima gdje HVO tada drži važne crte obrane protiv srpskih snaga, kako time ne bi oslabila i svoju obranu protiv srpske agresije, ali će istovremeno nastojati blokirati mjesta s većom koncentracijom stanovnika, izolirati postrojbe HVO-a i preuzimati nadzor uspostavljanjem nadzornih točaka, raspoređivanjem vojske u blizini važnih postrojenja, kao i izravnim napadajima ili diverzantskim akcijama protiv hrvatskih zapovjednih i nadzornih mjesta. U obavještajnim izvješćima se posebice upozorava da su muslimanske snage već počele okruživati važna mjesta poput Kiseljaka, Fojnice, Kreševa, Kaknja i Vareša i zaposjedati teritorij protjerujući hrvatsko pučanstvo te se stoga savjetuje zapovjednicima HVO-a da se širi sukob može izbjeći jedino odlučnom konfrontacijom kako bi se napad odbacio i neprijatelju nanijeli takvi gubitci koji će ga spriječiti u daljnjim ofenzivnim namjerama. Nadalje, glavne su se borbe imale voditi u ključnom području Viteza i Busovače te će muslimanska ofenziva težiti opkoljavanju i preuzimanju tih gradova. Pritom se nije očekivala otvorena muslimanska operacija na području Travnik i Novog Travnika, već manje akcije usmjerene na vezivanje tamošnjih postrojbi HVO-a, kako bi se spriječila njihova intervencija na područjima izravnih napada, što bi na koncu, nakon pada Viteza i Busovače, dovelo i do njihove neminovne predaje. Muslimanske snage u području Bugojna, Gornjeg Vakufa i Fojnice imale bi, po tim procjenama, osnovnu zadaću zatvoriti pristupne pravce iz Hercegovine do srednje Bosne, kao i osigurati ljudstvo, opremu i opskrbu napadačkih snaga.

Shrader zaključuje da su ove obavještajne procjene HVO-a glede predstojeće muslimanske ofenzive u srednjoj Bosni, što je započela sredinom travnja 1993., bile iznimno precizne. Na sjevernom je području Tešnja, Maglaja, Zavidovića, Novog Šehera i Žepča, a i oko Vareša, stanje zbilja bilo mirno, a u Travniku i Novom Travniku dolazilo je samo do kratkotrajnih puškaranja. ABiH nije pokretala glavni napad iz svih pravaca u području Kiseljaka, već se usredotočila na pokušaje zahvaćanja ključnih cestovnih raskrižja, što joj nije bilo uspjelo u siječnju. Glavni ciljevi muslimanske agresije, u skladu s obavještajnim procjenama, zbilja bijahu Vitez, napose obližnja tvornica eksploziva "Slobodan Princip Seljo", te Busovača, i na ta je mjesta krenuo najteži udar. U teškim napadima na područje Viteza i Busovače sudjelovali su pritom dijelovi desetak muslimanskih brdsko-planinskih i motoriziranih brigada, potpomognutih vojnom policijom, protodiverzantskim postrojbama, snagama TO, policijskim snagama MUP-a i paravojnim postrojbama, a sve s ciljem da se hrvatska enklava Travnik – Vitez – Busovača podijeli na manje dijelove, da se hrvatske snage međusobno razdvoje i okruže te onda pojedinačno slome. Istodobno, Muslimani su naumili preuzeti strateški važnu vitešku tvornicu eksploziva i protjerati hrvatske civile sa cijelog tog područja, kao i sa širega područja Zenice, gdje su žestoko napadnuti hrvatski vojnici i civili. Taj je pakleni plan bosanskomuslimanskih vođa, koji su se cijelo to vrijeme pred međunarodnom javnosti prijetvorno žalili na "hrvatsku agresiju", zaključuje analitičar, zamalo i uspio: snage HVO-a bile su nakon tih udara u Zenici i Kaknju doista izbačene iz stroja; sve kopnene veze između enklave Travnik – Vitez – Busovača i područja Žepča i Vareša, kao i

one s Hercegovinom, bile su prekinute; središte Viteza držali su muslimanski borci, a uz mnoge poginule i ranjene, na stotine i stotine srednjobosanskih hrvatskih civila proživjelo je razaranje svojih domova i naselja i doživjelo izbjeglištvo; dakako, bilo je pritom mnogo žrtava i patnji i među muslimanskim civilima. Ipak, zahvaljujući odlučnim protunapadima brojčano inferiornih hrvatskih snaga u području Lašve, Kozice i Lepenice, kao i njihovim preventivnim napadima kojima su na pojedinim područjima uspjeli preduhitriti muslimanske napade, ABiH tijekom prvog ofenzivnog udara nije postigla svoje glavne ciljeve; Travnik, Novi Travnik, veći dio Viteza zajedno s tvornicom eksploziva SPS, Busovača, Kiseljak, Fojnica i Kreševo još su bili pod nadzorom HVO-a, a mnogi su muslimanski civili stradali ili pobjegli iz svojih domova u područjima Viteza, Busovače i Kiseljaka, gdje su hrvatski vojnici poduzeli legitimne vojne akcije čišćenja terena duž komunikacijskih pravaca i u svojoj pozadini.

Započinjući rekonstrukciju muslimanske ofenzive na viteško područje, koja je započela 15./16. travnja 1993., Shrader naglašava da su uvod u nju predstavljali brojni oružani incidenti s muslimanske strane usmjereni protiv hrvatskih vojnika i civila u danima neposredno prije toga. Pritom objektivno naglašava da su mnoge incidente počinili i hrvatski vojnici i civili, ali su po njemu oni bili međusobno nepovezani i uglavnom uzrokovani naraslom mržnjom i frustracijom zbog prijetvorna ponašanja dotadašnjeg saveznika, dok su za razliku od njih oni muslimanski, u kojima su zapazenu ulogu imali ekstremistički elementi, podsjećali na klasične operacije postrojbi za posebne namjene iz sovjetske ili jugoslavenske ofenzivne doktrine. Ti su incidenti trebali ispitati reakcije HVO-a te stranih mirovnjaka i promatrača, isprovocirati incidente sa suprotne strane kako bi se ona mogla optužiti za sukob, ustvrditi mjesta rasporeda obrambenih položaja HVO-a, osigurati nadzor nad dijelovima terena presudnim za uspjeh planirane operacije, posijati zbrku i strah u protivničke redove te omesti sustav zapovijedanja i nadzora uklanjanjem visokih časnika HVO-a. Najbolje to oslikava isplanirana otmica visokih hrvatskih časnika brigade "Stjepan Tomašević" na prilazu Novom Travniku i potom njihovo mučenje i ispitivanje od strane mudžahedina i lokalnih Muslimana te krvava mudžahedinska otmica zapovjednika zeničke brigade "Jure Francetić".

U rano jutro 15. travnja počinje muslimanski napad na položaje HVO-a na planini Kuber sjeveroistočno od Viteza odnosno sjeverno od Busovače, a zatim i prodor iz više smjerova prema Vitezu, što je, uz pojačane muslimanske diverzantsko-terorističke aktivnosti i brojne prikupljene obavještajne podatke, navelo zapovjedništvo OZSB da izda niz zapovijedi za početak pripremljenih mjera odlučne borbene obrane hrvatskih snaga u srednjoj Bosni kako bi se suzbio udar nadiruće ABiH i spriječilo "muslimanske ekstremističke snage da otvore put čišćenju teritorija, genocidu nad hrvatskim narodom i u ostvarenju njihovih ciljeva", uz poduzimanje pojačanih protuterorističkih, obavještajnih i sigurnosnih mjera. Sljedećeg dana, 16. travnja ujutro pukovnik Blaškić diže uzbunu i raspoređuje svoje prilično ograničene snage kako bi se suprotstavile započetom neprijateljskom napadu, a u bitci koja je uslijedila brojčano znatno slabije i još uvijek ne sasvim organizirane snage HVO-a uspješno su obranile crtu obrane od teških uzastopnih napada ABiH i njoj pridruženih snaga. Pritom autor ne zaboravlja naglasiti da je ta uspješna obrana, koja je spriječila Muslimane da u napadu na Vitez presjeku prometnicu Travnik – Busovača, probiju obrambene položaje HVO-a, osvoje tvornicu eksploziva i druge ključne položaje, u velikoj mjeri plod dobrog obavještajnog rada i agresivne uporabe mjera prije spomenute aktivne obrane uz preventivne i neočekivane napade radi blokiranja neprijateljskih snaga i ometanja muslimanske ofenzive. (Shrader upozorava da Amerikanci definiraju aktivnu obranu kao poduzimanje ograničenih ofenzivnih akcija i protuakcija usmjerenih na to da se neprijatelju spriječi ulazak u prijemni prostor ili da mu se spriječi zauzimanje položaja, a da pritom poznaju pojam neočekivanog napada kao taktičkog manevra primjenjivanog u svrhu ozbiljnog ometanja još pripremne faze neprijateljskog napada, te pojam preventivnog napada koji se pokreće na temelju nespornih dokaza da neposredno predstoji neprijateljski napad. Oba su tipa napada posve legitimne vojne operacije i u svojoj su biti defenzivnog značaja.) Među više manjih operacija čišćenja i protunapada koje je u sklopu aktivne obrane poduzeo HVO u drugoj polovini travnja kako bi zadržao ili ponovno stekao nadzor nad ključnim položajima u viteškoj zoni borbenog djelovanja i ojačao obrambene položaje uklanjanjem muslimanskih džepova s kojih se

promatralo i pucalo na hrvatske položaje, Shraderovu su istraživačku pozornost zaokupile njih četiri, poduzete u razdoblju od 16. do 19. travnja: napad na selo Ahmiće, operacije čišćenja u selima Donja Večeriska i Gaćice te pokušaj neutraliziranja muslimanskog džepa u dijelu Viteza (utvrđena enklava Stari Vitez), koji je prijetio napadom obližnjem stožeru OZSB HVO-a i oko kojeg su još dugo potom vođene ogorčene borbe uz obostrano teške gubitke, a pritom je zabilježeno i nečuveno, ali znakovito dostavljanje strjeljiva i zaliha opkoljenim Muslimanima u oklopnjacima britanskih mirovnjaka, i to skrivenih među medicinskim potrepštinama.

Napad HVO-a na selo Ahmiće i pokolj koji je uslijedio nad tamošnjim Muslimanima, naglašava pisac, zahvaljujući promidžbi zasigurno je najozloglašeniji incident u muslimansko-hrvatskom ratu u srednjoj Bosni, postavši jednom od glavnih točaka optužnica protiv više vojnih i političkih vođa srednjobosanskih Hrvata pred haaškim sudištem, uključujući i samog zapovjednika OZSB generala (tada pukovnika) Blaškića, i bivajući svojevrsnom paradigmom i krunskim dokazom njihova navodnog “zločinačkog pothvata” protiv Muslimana u srednjoj Bosni. No, nasuprot uvriježenom tumačenju da su nevini i nenaoružani žitelji sela bili izloženi ničim izazvanom zločinačkom napadu snaga za posebne namjene HVO-a, istraživač dokazuje da su Ahmići tada bili apsolutno legitiman vojni cilj, selo u kojem su se – unatoč često ponavljanim niječućim lažima visokih oficira ABiH i lažnim muslimanskim svjedočanstvima na suđenjima u Haagu – stalno nalazile dobro naoružane, ukopane i utvrđene (uključujući džamiju i osnovnu školu) muslimanske snage, a koje je, po spoznajama hrvatskih obavještajaca, upravo tada služilo za njihovo okupljanje. One su ga upravo 16. travnja ujutro trebale iskoristiti kao najpogodnije polazište za daljnje napredovanje prema obližnjem Vitezu iz pravca istoka, jer se selo nalazi na veoma važnoj uzvisini s koje su Muslimani još od listopada 1992. nadzirali tuda prolazeću glavnu cestu Travnik – Busovača, otežavajući, a povremeno i sprječavajući prolazak hrvatskim snagama. Upravo je stoga, smatra Shrader, postrojba Vojne policije zajedno s mjesnim pripadnicima HVO-a s pravom u zoru toga dana, nakon nekoliko oružanih provokacija s muslimanske strane, poduzela neočekivani napad na selo, suočivši se sa žestokim muslimanskim otporom i pretrpjevši značajne gubitke, što je sve u jednom trenutku, pretpostavlja autor, dovelo do toga da odgovorni hrvatski zapovjednici izgube nadzor nad situacijom, pa se jedna apsolutno legitimna akcija aktivne obrane izopćila u uništavanje sela i nepromišljeni divljački pokolj velikog broja muslimanskih civila. Pritom Shrader smatra sasvim upitnom odgovornost viših zapovjednih razina, jer zapovijed za napad bijaše potpuno legitimna. Premda je, kaže, razvoj događaja dostigao razinu koja u neposrednih počinitelja odgovara krivnji za ratni zločin, tragedija se nije zbila kao rezultat plana zapovjednika HVO-a, već kao plod posljedica straha, bijesa, mržnje i ludila što se pojavljuje u takvim krvavim bliskim borbenim operacijama između ogorčenih neprijatelja. Pritom Shrader to uspoređuje s pokoljem koji su počinili američki vojnici u južnovijetnamskom zaseoku Mi Lai 1968. (Međutim, treba naglasiti da su Amerikanci tamo bili kao neprijeporni agresori i okupatori, dok su srednjobosanski Hrvati branili svoj opstanak na vlastitoj zemlji.)

Da su događaji tijekom neočekivanog napada na Ahmiće bili samo teško zastranjenje, a ne sustavna politika, pokazuje po analitičaru uzorna vojna operacija čišćenja koju je HVO proveo od 16. do 18. travnja u miješanom selu Donja Večeriska, smještenom na ključnom brdu ponad tvornice eksploziva kraj Viteza, kako bi spriječio započeti muslimanski pokušaj da preuzme nadzor nad cijelim selom, a time i ozbiljnu prijetnju tvornici. U ogorčenim borbama s dobro naoružanim Muslimanima hrvatske su snage na koncu uspjele preuzeti cijelo selo bez većih kolateralnih šteta. Slična je uzorna operacija čišćenja, nakon uzastopnih oružanih provokacija tamošnjih Muslimana i očekivanog napada ABiH, a nakon ponuđene im prilike za predaju, provedena od strane hrvatskih snaga u razdoblju od 16. do 19. travnja i u obližnjem miješanom selu Gaćice, koje se također nalazi na brdu iznad rečene tvornice, i to iako su muslimanske snage, kao i u Ahmićima, pri bijegu iz sela ostavile na cjedilu svoje tamošnje civile, namjerno ih prije zadržavši u zoni borbi.

Veoma je zanimljiva autorova stručna ocjena ovih zbivanja, čiji jedan dio doslovno prenosim: *“Snage HVO-a imale su pravnu i moralnu obvezu provesti svoje vojne operacije u skladu s prihvaćenim*

zakonima kopnenog ratovanja i međunarodnim ugovorima o vođenju vojnih operacija i nisu imale nikakvu obvezu ostati pasivne i dopustiti muslimanskim snagama da ih nekažnjeno napadnu. Stoga, kad je saznao za planirani muslimanski napad, pukovnik Blaškić priprema napadajni plan aktivne obrane, kako bi osujetio muslimansku ofenzivu. S izuzetkom bijedna, odbojna i nedopustiva ponašanja njegovih podčinjenih u Ahmićima, način na koji je pukovnik Blaškić uporabio slabašne snage kojima je raspolagao zaslužuje pohvale. On je točno procijenio glavne prijetnje i rasporedio svoje najjače snage da im se suprotstave. ... Dakle, s izuzetkom Ahmića, sve su te operacije izvedene u granicama očekivanih normi. Gubici su bili teški, ali proporcionalni legitimnim vojnim ciljevima koje je trebalo postići.”

I premda su se glavni ciljevi muslimanske ofenzive u travnju 1993. nalazili na području Viteza, napad se – kao što su predviđale hrvatske obavještajne procjene – proširio i na područja Busovače, Kiseljaka, Zenice i Kaknja (ali i područja Konjica, Jablanice, Rame...) dok je u zoni Travnika, Novog Travnika i Vareša ABiH zasad odlučila izbjeći opći napad kako bi svoje napadačke snage usredotočila na kritična ciljana područja. HVO je pokrenuo snažnu aktivnu obranu i odbio napade na Busovaču i Kiseljak, ali su muslimanske snage u Zenici i okolici uspjele uništiti tamošnji HVO te protjerati hrvatsko pučanstvo iz grada i okolnih sela. U ofenzivi što je, dakle, započela 15./16. travnja topničkom i minobacačkom vatrom s muslimanskih položaja, a kojoj su prethodila višetjedna povremena puškaranja i incidenti u okolici grada unutoč siječanjskom prekidu vatre, Busovača i ključno čvorište kod Kaonika bili su za Muslimane prevažni ciljevi, pa su se ondje vodile žestoke i ustrajne borbe, obilježene naizmjeničnim muslimanskim napadama i hrvatskim protunavalama, što su se prelijevali u jednom pa u drugom smjeru preko nesretnih sela sjeverno i istočno od ceste između Viteza i Busovače, od kojih su mnoga tada uništena i napuštena. Znakovito je da su i na ovom području, poput slučaja Viteza, Hrvati optuživali britanske “unproforce” da krijumčare oružje i strjeljivo muslimanskim snagama pa im se stoga zapriječivao prolaz preko nadzornih točaka. Za razliku od branitelja u području Viteza, koji su se morali braniti od muslimanskih napadaja na širokoj fronti, ali samo iz jednog smjera (uz muslimanske džepove u Vitezu i u pozadini), busovački su branitelji brigade “Zrinski” i ostalih pridruženih snaga morali postaviti kružnu obranu gotovo u svim smjerovima. Brojnije agresorske snage ABiH polagano su osvajale teren trpeći velike gubitke, ali i nanoseći još teže gubitke brojčano slabijim hrvatskim braniteljima i civilima, uključujući i masakre hrvatskih civila u pojedinim selima na području Kubera sjeverno od grada, o čemu je obaviješten Međunarodni Crveni križ te strani mirovnjaci i promatrači. Ipak, kaže Shrader, nemilosrdna muslimanska ofenziva u području Busovače – što je jenjala 21./22. travnja, iako su se povremene borbe i čarke nastavile još danima, uključujući i snažne muslimanske napade na području Kubera i Kule krajem mjeseca – nije uspjela postići svoje temeljne ciljeve kao ni u napadu na viteškom području. Ustrajna i odlučna aktivna obrana HVO-a nije dopustila ABiH da zauzme kaoničko raskrižje i sam grad. Međutim, Muslimani će ubrzo ponovno u napad.

I travnjaški muslimanski napad na Kiseljak i okolicu razvijao se uglavnom u skladu s ranijim hrvatskim obavještajnim procjenama; iako su snage ABiH već otprije djelovale i istočno i južno od grada, ofenziva sredinom travnja ograničila se na napad iz smjera sjeveroistoka s ciljem zauzimanja šireg područja Svinjareva i Gomionice te presjecanja ceste Busovača – Kiseljak na obližnjem raskrižju (što im nije pošlo za rukom u siječnju), kako bi – povezujući muslimanske snage u području Višnjice – već izoliranu kiseljačku enklavu podijelili u dva dijela i time odsjekli snage HVO-a u Fojnici. Nakon što je započeo snažan muslimanski napad na viteško i busovačko područje, zapovjednik OZSB naredio je 17. travnja ujutro zapovjedniku brigade “Ban Josip Jelačić” da se pripremi za preventivni napad na neprijateljske položaje oko Gomionice i Svinjareva te za blokadu i zauzimanje sela za koja je predviđeno da će ih ABiH koristiti u razvijanju napada; dramatično su pritom zazvučale upućene mu riječi da “ima na umu kako životi Hrvata u lašvanskom području ovise o vašoj misiji. Pokažite li nedostatak odlučnosti, ovo bi se područje za sve moglo pretvoriti u zajedničku grobnicu.” Pa iako, po Shraderu, nije uspio započeti taj preventivni napad, upravo zahvaljujući razrađenoj strategiji aktivne obrane HVO je mogao 18. travnja relativno brzo zaustaviti muslimanski napad na području Gomionice i već spomenute

glavne prometnice Busovača – Kiseljak te je ogorčena bitka nastavljena i sljedećih dana, pri čemu su hrvatske snage, snažno odgovarajući na agresiju, iz jasnih vojnih razloga provele čišćenje muslimanskih uporišta u nizu sela s obje strane ceste, pri čemu je bilo stradavanja civila i kuća, što su – kaže istraživač – jedva dočekali strani promatrači da ih optuže za “etničko čišćenje”. Upravo zahvaljujući odlučnim hrvatskim protunapadima, ABiH za travanjskih sukoba nije uspjela ostvariti niti jedan od postavljenih ciljeva na kiseljačkom području, ali će u sljedećim mjesecima ponovno pokušati.

Plan ABiH za travanjsku ofenzivu 1993. uključivao je i uklanjanje hrvatskih vojnih snaga na području Zenice, kao i progon hrvatskih žitelja iz grada i okolice. Taj je masovni ratni zločin – najavljen 15. travnja prije spomenutom otmicom tamošnjeg visokog hrvatskog časnika, a započet 17. travnja potpunom agresijom – i počinjen uništenjem dviju, još formirajućih brigada HVO-a i snaga HOS-a u Zenici, otvaranjem sabirnih logora za vojno sposobne Hrvate, priređivanjem montiranih suđenja “za oružanu pobunu”, protjerivanjem većine hrvatskoga pučanstva te temeljitim i planskim uništavanjem okolnih hrvatskih sela. Uz to, brojčano izrazito nadmoćni Muslimani prekinuli su i komunikaciju između Hrvata na sjevernom području Žepča i okolice te onih u Lašvanskoj dolini. I premda su hrvatski vojnici i civili u području Viteza, Busovače i Kiseljaka tada trpjeli žestoke muslimanske napade, upravo su na zeničkom području bosanskim Hrvatima naneseni najteži udarci koji su ih se snažno dojmili, dok su se Muslimani nakon svega od tada mogli “pohvaliti” da je Zenica sada njihovo najjače srednjobosansko uporište. Strašno je pritom zazvučala izjava pristranih europskih promatrača, ističe pisac, koji su nakon posjete razrušenim i raseljenim hrvatskim selima u okolici Zenice mirne duše izjavili da je “šteta manja (sic!) od očekivane”, no nisu dakako u isto vrijeme, zajedno s UN-ovim mirovnjacima i Izetbegovićevim ljudima, zaboravili smjesta osuditi HVO za nekoliko granata koje su 19. travnja pale na središte grada nanijevši civilne žrtve, iako ni tada ni kasnije nije nedvojbeno dokazano s čijih su položaja ispaljene. Inače, kao što pokazuje razvoj zbivanja izvan glavnih napadnutih područja Zenice, Viteza, Busovače i Kiseljaka, obavještajna služba HVO-a bila je u pravu i u procjeni da muslimanska ABiH s pomagačima u okolnim područjima Travnika, Novog Travnika, Žepča, Zavidovića, Novog Šehera, Vareša i Sarajeva tada još ne će izravno napasti hrvatske snage već će ondje – unatoč prisutnih obostrano velikih napetosti, provokacija i teških incidenata (kao što je npr. skandalozno muslimansko izbacivanje preko stotinu hrvatskih ranjenika iz travničke bolnice, nakon čega su prebačeni u legendarnu improviziranu franjevačku bolnicu u crkvi u Novoj Biljoj) – u travnju proračunato održavati postojeće stanje, kako bi mogla usredotočiti svoje snage na glavne ciljeve i kako eventualno ne bi ugrozila zajedničke crte obrane prema Srbima, koje su i ovako bile oslabljene muslimanskim pregrupiranjem prema hrvatskim snagama.

Važno je, smatram, donijeti Shraderov zaključak o stanju nakon muslimanske ofenzive potkraj travnja 1993.: *“ABiH je vrlo ozbiljno podcijenila sposobnost i odlučnost snaga HVO-a da se odupru travanjskoj ofenzivi. Sukladno tome muslimansko je vodstvo najvjerojatnije predviđalo brz i potpun poraz vojnog dijela HVO-a, nakon čega je imalo uslijediti čišćenje područja Vitez – Busovača – Kiseljak – Zenica za naseljavanje muslimanskih prognanika; međutim, sve se to na posljetku pretvorilo u vrlo ozbiljnu bitku. Unatoč tome što je vojnom osoblju HVO-a, kao i hrvatskom civilnom pučanstvu, nanijela ozbiljne gubitke, još je važnije da ABiH nije uspjela ostvariti nijedan postavljeni glavni cilj. Agresivna djelatna obrana HVO-a – uključujući i selektivnu uporabu preventivnih i neočekivanih napada, protunavala i operacija čišćenja – zaustavila je muslimansko napredovanje kod Viteza, Busovače i Kiseljaka. Obrambeno djelovanje HVO-a – osim u slučaju Ahmića – nanijelo je ozbiljnu, ali ne i prekomjernu štetu muslimanskoj imovini i ljudstvu. Na kraju mjeseca, dvije sukobljene strane i dalje su se suočavale na crtama sjeverno i južno od vitalne ceste Travnik – Kiseljak i oko nekoliko manjih muslimanskih enklava u dolini Lašve, ali tvornica eksploziva SPS u Vitezu ostala je u hrvatskim rukama, dvije hrvatske enklave ostale su netaknute, a stanovništvo, što je činilo glavninu hrvatske zajednice u srednjoj Bosni, nastavilo je obitavati u svojim kućama i baviti se svojim poslovima. Za ostvarenje ambicija Muslimana u tom području nužne postaju daljnje operacije.”*

Nakon što nije uspjela ukloniti hrvatske branitelje i zauzeti ključne hrvatske enklave u srednjoj Bosni u travnju, ABiH je pregrupirala svoje snage i tijekom svibnja i lipnja započela, a u srpnju i

kolovozu nastavila sustavnu i trajnu kampanju smanjivanja hrvatskih uporišta, napadajući ključne točke na njihovim obrubima. O tome te o muslimanskom zauzimanju Travnika, najvećeg dijela općine Novi Travnik, Kaknja, Fojnice i još nekih hrvatskih područja u srednjoj Bosni, kao i Bugojna, Uskoplja, Konjica i Jablanice na jugu – prigodom kojeg je muslimanskog zločinačkog pothvata iz svojih domova protjerano preko sto tisuća Hrvata – Shrader progovara u poglavljima “Nastavak muslimanske ofenzive, svibanj – lipanj 1993.” (str. 191–209) i “Nastavak muslimanske ofenzive, srpanj – kolovoz 1993.” (str. 210–227). Sudeći po događajima koji su uslijedili, pristanak muslimanske strane na privremeni prekid vatre u Lašvanskoj dolini, na zagrebački sporazum Boban – Izetbegović, sukladan nikad oživotvorenom Vance-Owenovom mirovnom planu, na obnovu veza vojnog vrha ABiH i HVO-a, kao i na prestanak borbi i razdvajanje snaga, bio je samo lukav taktički potez sarajevskih vlastodržaca. U tom su sklopu, kaže autor, veoma zanimljivi Blaškićevi dojmovi o tadašnjoj muslimanskoj pomirljivosti, koji je, bivajući nazočan sastanku obaju glavnih stožera na čelu s generalima Milivojem Petkovićem i Seferom Halilovićem 21. travnja, o njihovim oficirima potom zabilježio da su: “... ili potpuno sišli s uma, pa se slagali sa svim postavljenim zahtjevima, ili više nisu bili u stanju kontrolirati vlastite akcije, pa su prihvaćali sve samo da stvore prostor za novi napad, za napad od kojeg neće odustati”. Pa iako su s obje strane izdane zapovijedi o poštivanju primirja, međusobna mržnja i naglašeni emotivni naboj zbog tek proživljenih bojeva i pretrpljenih žrtava, kao i toliko prisutni nedostatak stege i nadzora u njih, otežavali su primjenu sporazuma o prekidu vatre, tako da je u narednim danima i tjednima zabilježen cijeli niz njegova kršenja, a ponašanje muslimanskih oružanih snaga na terenu upozoravalo je Hrvate da neprijatelj nije odustao od svojih agresivnih namjera.

Shrader u tom smislu upozorava na Blaškićevu procjenu muslimanskih namjera s početka svibnja 1993. što ju je u izvješću uputio vlastima Hrvatske zajednice Herceg-Bosne i Glavnom stožeru HVO-a, u kojoj ovaj ocjenjuje da stanje na terenu obilježava “otvoreno neprijateljsko djelovanje snaga 7. mehanizirane brigade MOS-a i drugih ekstremističkih snaga s jasnim ciljem da se poravnaju računi s Hrvatima u području Lašve” pa zaključuje kako Muslimani “čekaju materijal i značajnu logističku potporu, a u međuvremenu pojačavaju snajpersku vatru, paljenje hrvatskih kuća i provokacije sračunate na izazivanje snažnog odgovora naših snaga te koriste streljivo koliko je god to moguće”. Zapovjednik OZSB potom naglašava kako ABiH ozbiljno očekuje da se “obavi posao u Konjicu i onda pregrupira snage i, preko Fojnice, napadne Kiseljak, Kreševo i Busovaču” s obzirom da ona namjerava “preuzeti potpunu kontrolu nad hrvatskim krajevima u lašvanskom području, a posebice uspostaviti nadzor nad područjem Kiseljak – Busovača i nad Vitežom, s tim da je prioritet preuzimanje Busovače. Ako muslimanske oružane snage postignu svoje ciljeve, onda će, na jednoj strani, povezati snage na crti Konjic – Gornji Vakuf (Uskoplje) – Bugojno sa snagama raspoređenima u području Visoko – Kakanj i Zenica, na drugoj, te tako potpuno blokirati i odsjeći Hrvate u Kaknju, Varešu i Žepču.” Žaleći se na nedostatak ljudstva i oružja, veliku duljinu obrambenih crta i na rascjepkanost hrvatskih snaga, upozorava i da muslimanske snage na području srednje Bosne pod vodstvom Trećeg korpusa u Zenici uključuju 15 brdsko-planinskih brigada te različite paravojne postrojbe poput “Zelene legije”, “Patriotske lige” i mudžahedina, a također imaju pomoć dijelova Prvog i Drugog korpusa. Protivničke snage ocjenjuje kao slabo opremljene i frustrirane zbog travničkog neuspjeha na lašvanskom području, ali stoga i visoko motivirane za nastavak ofenzive, upozoravajući i na muslimansku medijsku kampanju protiv Hrvata, u kojoj same sebe uporno i lažno predstavljaju žrtvama. Na skori nastavak agresije, smatra Blaškić, upućuje i raspored muslimanskih snaga na terenu srednje Bosne, koje su većinom okrenute prema ključnim hrvatskim naseljima i snagama HVO-a, a ne prema Srbima, navodeći pritom i vjerojatne smjerove njihova napada na područjima Viteza, Busovače i Kiseljaka. Na muslimanske je ofenzivne namjere Blaškić u više navrata upozoravao i predstavnike stranih mirovnjaka i promatrača.

Očekivana i predviđena obnova muslimanske ofenzive – nakon što su u travnički kraj tjednima polutajno stizala njihova pojačanja – uslijedila je početkom lipnja, kada su dijelovi osam brigada ABiH uz snage MUP-a te ostale islamističke paravojne postrojbe na travničkom području podlo i svom žestinom s leđa udarile na brojem višestruko inferiorne snage HVO-a, koje su se tada nalazile na crti

obrane prema bosanskim Srbima. Shrader zaključuje da je ovakvim muslimanskim udarom u prvom lipanjskom tjednu ostvareno taktičko iznenađenje, pa su se hrvatske snage u Travniku i okolici, zajedno s tisućama uplašeni hrvatskih civila, kroz nekoliko dana morale ili predati ili se ponižavajuće probiti preko crte koja ih je dijelila od Srba pravo u njihove ruke, te su ondje mnogi završili u srpskim logorima. (Ipak, zaboravio je pripomenuti da se ovdje radilo o najtipičnijem i vjerojatno jednom od najbjeđenijih primjera “noža u leđa” u povijesti ne samo suvremenog ratovanja, odnosno o primjenjivanju nedostojne i prljave taktike koju će bosanski Muslimani primijeniti i na nizu drugih lokacija nad srednjobosanskim Hrvatima, kojima su priznavali saveznički status samo u razdoblju dok sami nisu dovoljno ojačali da ih pokušaju uništiti. Pritom je, smatram, žalosno da se hrvatsko vodstvo u Zagrebu nije znalo oštrije postaviti prema takvoj muslimanskoj zločinačkoj politici.) Nakon što su u potpunosti zauzeli Travnik i osigurali si komunikaciju Zenica – Travnik preko Guče Gore, Muslimani su počeli sustavno ubijati (npr. u selu Maljine) i protjerivati žitelje iz više desetaka okolnih hrvatskih sela i uništavati ih, provodeći svoju otprije poznatu barbarsku kampanju oskrvnjivanja katoličkih svetinja, od kojih autor kao žalostan primjer ističe samostan u Gučoj Gori. Razbivši hrvatske snage na području Travnika, muslimanski su oružnici 9. lipnja krenuli u snažan napad na područje Novog Travnika, te su u sljedećih nekoliko dana, protjerujući stanovništvo, okupirali i razrušili niz hrvatskih sela u okolici, ali sam Novi Travnik nisu uspjeli u cijelosti zauzeti, jer su naišli na ogorčen otpor hrvatskih snaga, koje su u samom gradu i okolici uglavnom uspjele stabilizirati crtu obrane pa i vratiti manja područja, unatoč neprijateljskih napada koji su se nastavili i dalje, tako da su istureni hrvatski položaji južno od Novog Travnika ipak pali u muslimanske ruke krajem lipnja i tijekom srpnja. Autor je posebno upozorio na nekorektne, iskrivljene i pristrane prikaze muslimanske agresije u travničkom i novotravničkom kraju u pojedinim zapadnim medijima, kao i istodobnog incidenta s “Konvojem radosti” namijenjenog Muslimanima, čiji su veći dio tereta nasilno preuzeli ogorčeni i beznadni hrvatski civili uz pomoć pojedinih vojnika HVO-a. Toga tragičnog i krvavog lipnja 1993., još sredinom mjeseca, kako podsjeća autor, uslijedilo je muslimansko uništavanje hrvatskih snaga u Kaknju i okolici, pa su se ostaci brigade “Kotromanić” zajedno s tisućama i tisućama civilnih hrvatskih prognanika bili prisiljeni povući prema Varešu ili Kiseljaku. Muslimani su tada poklali veliki broj hrvatskih žena i staraca te uništili na desetke hrvatskih sela.

Autor također opširnije opisuje lipanjske i srpanjske napade na hrvatske snage na području Žepča, Zavidovića i Novog Šehera, pokrenute s muslimanske strane u nadi da će postići rezultate poput onih na travničkom, novotravničkom i kakanjskom području i povezati komunikaciju Zenica – Doboj, tim više kad se zna činjenica da su Muslimani nakon okupacije zeničkoga područja presjekli linije opskrbe prema Hrvatima na sjeveru, što je ove prisililo da se dobro sprema za predstojeće muslimanske napade i da započnu nevoljku suradnju sa Srbima na tom odsječenom području. Ipak, muslimanska procjena slabih točaka hrvatskih branitelja ondje se pokazala uglavnom krivom, jer je njihov napad naišao na čvrstu obranu i napoljetku propao, što je tamošnjim hrvatskim enklavama osiguralo opstanak do Washingtonskih sporazuma. Zanimljivo je da su muslimanske napade na tom području čak i britanski mirovnjaci, pomalo nerado, ocijenili kao agresiju. Sam napad ABiH na područje Žepča, Novog Šehera i Zavidovića, nakon uvertire dan ranije mudžahedinskim napadom na selo Dolubinu, uslijedio je 24. lipnja, nakon dugotrajnih napetosti, incidenata i borbi za prevlast između dviju tamošnjih zajednica, koje su i ondje započele još u vrijeme osamostaljenja BiH, kada su Hrvati prepoznali velikosrpsku opasnost i pripremili se za nju, dok je muslimansko vodstvo kalkuliralo. Toga dana ujutro dijelovi pet muslimanskih brigada, u suradnji s lokalnim ekstremističkim paravojnim skupinama, krenuli su iz pravca Zenice i Kaknje prema Žepču – prisiljavajući hrvatski živalj s okolnih područja da izbjegne na ona pod hrvatskim nadzorom – i ubrzo opkolili Žepče i otvorili vatru s uzvisina. S obzirom da se grad našao u okruženju, a mjesni Muslimani napali i u gradu, HVO je smatrao nužnim očistiti sam grad, što mu je i uspjelo potiskivanjem muslimanskih snaga do južne obale Bosne i njihovim prisiljavanjem na predaju, i to nakon šestodnevne oštre bitke uz snažnu uporabu topništva s obje strane, pri čemu je grad doživio strahovito razaranje, a obje strane u civilima i vojnicima pretrpjele teške gubitke. Muslimanske snage na obali nasuprot Žepču uspjele su se održati sve do rujna, kada ih je HVO potisnuo od obale

Bosne prema jugu, otklanjajući tako izravnu prijetnju Žepču. Istodobno Žepču, uslijedila je žestoka muslimanska agresija na Novi Šeher, gdje je bojišnica tekla kroz središte grada i gdje se nakon nekoliko dana borbi područje oko grada pod nadzorom HVO-a značajno suzilo. Muslimani su napali i Zavidoviće, gdje su se hrvatske snage uspjele u okruženju održati tjedan dana, ali su na koncu hrvatski vojnici i većina civila iz grada i okolnih sela, pretrpjevši teške gubitke, bili prisiljeni povući se prema Žepču, dok su sukobi istodobno zabilježeni i na maglajskom području.

Premda je glavni napad Muslimana na ključno područje Vitez – Busovača pokrenut još u travnju, bitke su se ondje različitim intenzitetom nastavile i kasnije, uz stalno muslimansko granatiranje civilnih i vojnih ciljeva te njihovu inicijativu prema hrvatskim položajima, ali i uz isto tako jaki hrvatski otpor. Ipak, HVO je tijekom svibnja i lipnja izgubio nekoliko važnih položaja sjeverno od Kaonika, ali je uspješno odbio dva jaka srpanjska neprijateljska napada na Vitez. Unatoč tome što je HVO bio dovoljno snažan da spriječi potpunu muslimansku prevlast na bojištu, gomilajući učinak brojnih žrtava, uložениh ratnih napora protiv višestruko brojnijeg agresora, gubljenja teritorija i utrošenih zaliha polako su, ali sigurno smanjivali hrvatsku sposobnost za djelotvornu obranu. Što se kiseljačkog područja tiče – koje je muslimanskim zauzimanjem Kačuna potkraj siječnja, uz veoma otežane komunikacije, bilo gotovo posve odsječeno od Lašvanske doline – do ljeta 1993. glavnina se borbi s muslimanskim napadačima vodila na sjeveru oko Gomionice, osobito tijekom travnja i svibnja, da bi pri kraju tog mjeseca HVO uspio očistiti gomionički džep od muslimanskih snaga, što je izazvalo kasnije uporne pokušaje ABiH da vrati izgubljene položaje oko te žarišne točke sukoba u ovom kraju. Osobito su teške i duge borbe u drugoj polovici lipnja vođene oko Tulice, komunikacijski izuzetno važnog mjesta u blizini crta svih triju zaraćenih strana, koja se koncem proljeća pretvorila u muslimansku enklavu, ali ju je krajem lipnja HVO uspio zauzeti i potom uz velike žrtve mjesecima odbijati uzastopne napade ABiH na nju. Izmorena pokušajima da silom probije prolaz kroz kiseljačko područje niz osovину Tarčin – Toplica – Tulica – Han Ploča, ABiH je težište napada preusmjerila te je počela napadati i s juga, napredujući na zapad prema Fojnici i Kreševu, a sve s namjerom da osigura linije komunikacije i fizički poveže svoje sjeverne i južne korpusе. Teške su borbe oko Fojnice vođene od početka srpnja, nedugo nakon što je grad posjetio zapovjednik UN-a u BiH Morillon, obećavši da će “grad sačuvati kao oazu mira”. Iako su se žestoko branile, crte hrvatskih snaga bile su 10. srpnja probijene pa Muslimani zaposjedaju Fojnicu i okolna sela, protjerujući tisuće Hrvata preko planina i divljački uništavajući njihovu imovinu. Muslimanska ofenziva na širem kiseljačkom području produžila se i tijekom kolovoza i rujna, pri čemu je defenzivni HVO na nekim mjestima uspijevaо zadržati nadzor nad teritorijem, a na drugima ga izgubiti. Sličnu je sudbinu zapadno od Fojnice doživjelo Bugojno i okolica između 19. i 23. srpnja, kada su muslimanski oružnici uspjeli žestokim napadom uspostaviti nadzor nad gradom, poubijavši pritom mnogo hrvatskih vojnika i civila, te razbiti brigadu HVO-a “Eugen Kvaternik” i potom podvrći zarobljene Hrvate zločinačkom zlostavljanju islamističkih ekstremista.

Tijekom kolovoza 1993. došlo je do stanovitog zatišja na bojištima – jasno, uz već uobičajena granatiranja, provokacije i čarke – pa su obje strane iskoristile to vrijeme da obave pregled stanja svojih snaga nakon višemjesečnih teških borbi. Tako je pukovnik Blaškić u Mostar dojavio krajnje kritično stanje u postrojbama HVO-a u srednjoj Bosni, koje su pretrpjele teške gubitke u ljudstvu i opremi; osim što zbog odsječenosti nije imao precizne podatke o pola svojih brigada, u drugoj polovici stanje popunjenosti bilo je oko 60 posto, uz rastući broj slučajeva svojevoljnog napuštanja postrojbi. S druge strane, muslimanske vojne vođe sastale su se u Zenici kako bi razmotrile stanje svojih postrojbi nakon teških bojeva s hrvatskim snagama, ali i kako bi dodatno, u skladu s nastalim stanjem na bojištima, razradile plan o nastavku agresije na Hrvate u srednjoj Bosni i sjevernoj Hercegovini. Promjene u korpusnoj organizaciji ABiH, kao i promjene među njihovim zapovjednicima, kaže autor, značile su dodatno jačanje tvrde frakcije među bosanskim Muslimanima, što je samo upozoravalo opkoljene bosanske Hrvate što ih čeka u najbližoj budućnosti.

Zaokružujući studiju o odvijanju muslimansko-hrvatskog rata u srednjoj Bosni, u najpovršnijem poglavlju pod naslovom “Operacije rujан 1993. – veljača 1994.” (str. 228–238) Shrader najsažetije

opisuje nastavak muslimanske ofenzive u jesen i zimu 1993./94., što je potrajalo do prekida vatre krajem veljače 1994. kao uvoda u Washingtonske sporazume, a koji je za hrvatske branitelje HVO-a u srednjoj Bosni, naglašava, došao u krajnji čas jer su već bili na granici snaga bez izgleda za popunjavanje redova i popunu zaliha odnosno bez dovoljne potpore iz Hercegovine, pa je konačan muslimanski trijumf usprkos ogorčenoj hrvatskoj obrani za autora vjerojatno bio pitanje tjedana. U tijeku rujna snažni napadi ABiH na hrvatske postrojbe i civile na širem području Viteza i Busovače, uz već uobičajene protunapade HVO-a, bili su i dalje usmjereni na zauzimanje tvornice eksploziva SPS i na presjecanje glavne ceste kroz Lašvansku dolinu s ciljem podjele preostale hrvatske enklave Novi Travnik – Vitez – Busovača u više izoliranih džepova i potom njihova konačna uništenja. Ne postigavši u rujnu svoje ciljeve, a nakon pregrupiranja u listopadu, Muslimani su nastavili s agresijom u studenom i prosincu, žestoko napavši pred Božić u smjeru Viteza sa sjevera i istoka, počinivši pritom strahovit masakr nad desecima hrvatskih vojnika i civila u Križančevu Selu. Veoma je zanimljivo da je na prijedlog o božićnom prekidu vatre zapovjednik ABiH Rasim Delić, koji je osobno rukovodio tim napadima, tada pred britanskim časnicima izjavio da je on nemoguć jer ima “previše nedovršenog posla u srednjoj Bosni”, pa je žestoka muslimanska agresija na viteškom području nastavljena i u siječnju (kad su Muslimani, između ostalog, počinili i masakr u Buhinim Kućama) i veljači 1994., prigodom čega je HVO uz teške gubitke krajnjim naporom ipak uspio odbaciti agresora i obraniti se do prije spomenutog prekida vatre, spriječivši presjecanje hrvatske enklave na njenu najužem dijelu pokraj Viteza. Osim napada na tom području, autor je spomenuo i snažan muslimanski listopadski napad na Vareš sjeverno od Sarajeva te njegovo rušilačko i pljačkaško zauzimanje početkom studenoga, kada su hrvatski vojnici i civili bili prisiljeni izbjći na jug prema Kiseljaku i kada su Muslimani uspjeli uspostaviti nesmetanu komunikaciju između svojih korpusa od Tuzle do Uskoplja. Pritom se zadržao samo na površnom opisu, ali je zato puno više prostora posvetio zloglasnom krvavom napadu HVO-a na taktički važno selo Stupni Do ponad Vareša u listopadu 1993., naglašavajući da je selo bilo i poznato krijumčarsko središte za obje strane te tražeći razloge napada upravo u tome.

U “Zaključku” (str. 239–245) svoje studije Shrader kratko spominje okolnosti koje su koncem veljače 1994., nakon dugotrajnog ogorčenog rata, dovele do prekida vatre između bosanskih Muslimana i Hrvata, a potom i do potpisivanja Washingtonskih sporazuma u ožujku iste godine, čime je okončan muslimansko-hrvatski rat, uspostavljena muslimansko-hrvatska federacija i stvorene pretpostavke za obrambeni pakt protiv agresorskih snaga bosanskih Srba i njihovih srbijanskih pomagača i saveznika. Upozoravajući na krivu zapadnjačku doktrinu “stabilnosti prije svega” prema prostoru bivše države u prvoj polovini 90-ih godina prošloga stoljeća, pritom je naglasio da, iako je zaustavljen međusobni rat, tada nisu bila razriješena temeljna prijevorna pitanja u odnosima Muslimana i Hrvata, već je sporazum bio više rezultat snažnog diplomatskog i političkog pritiska međunarodnih čimbenika, napose SAD-a. Od veljače 1994. njihov je sukob, smatra pisac, samo promijenio oblik; s obzirom da su i Muslimani i Hrvati nastavili težiti ostvarenju svojih ciljeva, borbena su djelovanja u uvjetima međunarodnog protektorata zamijenili političko manevriranje, međusobne optužbe za ratne zločine, napadi na osobni integritet i pokušaji političkog odstrjela protivničkih vođa. Naglasivši važnost etničkog, vjerskog, ali i logističkog čimbenika u tom ratu, Shrader – ocjenjujući na koncu sva ta tragična i destruktivna ratna zbivanja – smatra da su u krajnjoj crti obje sukobljene strane u biti težile ostvarenju vlastitih političkih ciljeva, koji su tada bili tijesno povezani s prirodom i ustrojem novouspostavljene “neovisne Republike Bosne i Hercegovine”, odnosno s ključnim pitanjem tko će vladati kojim njezinim dijelom, a koje se u uvjetima agresije i kaosa nije moglo razriješiti političkim putem pa se pribjeglo sili, da bi na koncu protivnici bili prisiljeni vratiti se političkim sredstvima. Pozivajući zapadne analitičare i vojne planere da temeljito preispitaju složene uzroke i tijek muslimansko-hrvatskoga građanskog rata u srednjoj Bosni u potrazi za točnijim zapažanjima i spoznajama, Shrader zaključujući svoje istraživanje još jednom upozorava da:

“... hrvatsko stanovništvo BiH i njegove obrambene snage, HVO, nisu bili agresori u muslimansko-hrvatskom građanskom ratu u srednjoj Bosni od studenoga 1992. do ožujka 1994. Premda

doista sumnjičavi i nepovjerljivi prema svojim muslimanskim susjedima, bosanski Hrvati nisu isplanirali i izveli sustavnu kampanju otimačine i uništavanja svojih nevoljkih saveznika u ratu protiv Srba. Potpuno usredotočen na odlučnu i ustrajnu obranu BiH od Armije bosanskih Srba, HVO je u siječnju 1993. istinski bio zatečen isplaniranom ofenzivom ABiH i pomoćnih postrojbi na hrvatske položaje u srednjoj Bosni. Stoga je HVO bio prisiljen uzvratiti kako bi zaštitio ključna vojno-industrijska postrojenja u hrvatskim enklavama, vitalne komunikacije prema vanjskom svijetu i jednostavno održao hrvatske enklave netaknutima te zaštitio tamošnje stanovništvo. Brojčano mnogo slabiji i slabije naoružan, HVO je usvojio klasičnu 'aktivnu obranu' i, uz velike žrtve, nastavio braniti svoje domove, proizvodna postrojenja i narod. Unatoč uspješnim protuofenzivama čišćenja ključnih dijelova terena i otvaranja unutarnjih komunikacija, HVO se s vremenom sve više suočavao sa zamorom i nedostatkom ljudstva i opreme, dok su njegovi muslimanski protivnici postajali sve jači i sve snažnije navaljivali. Samo su se zbog Washingtonskih sporazuma bosanski Hrvati uspjeli spasiti od desetkovanja i progona s teritorija u srednjoj Bosni koji su još ostali pod njihovom kontrolom.

Suprotno tvrdnjama vlade BiH predvođene Muslimanima, te različitih muslimanskih sudionika, novinara i nekih promatrača iz redova UNPROFOR-a, ECMM-a i nevladinih organizacija, opkoljeni i brojčano slabiji HVO nije imao ni sredstava ni prigode voditi isplanirane napade, zapljene i progone protiv Muslimana u područjima u kojima su živjeli. HVO nije imao ni dovoljno motiva za takvu malo vjerojatnu kampanju ... jer je 'imao pune ruke posla s obranom od Armije Republike Srpske'. Imao je, međutim, dovoljno sredstava, motiva i osjećaja nužnosti da brani sebe. I to je i činio, ustrajno i snažno, a često i uz rizik da ga promatrači – zbog svoga nedovoljnog poznavanja lokalnog stanja i opterećenosti pristranim pogledom na šira zbivanja – proglase agresorom. Što bi čovjek u nekom trenutku gledao u srednjoj Bosni, nije uvijek nužno bilo i ono što mu se u tom trenu činilo da vidi.

U što god da se mogao pretvoriti mogući širi sukob koji bi uključivao i bosanske Srbe, sukob Muslimana i Hrvata u srednjoj Bosni nedvojbeno je bio građanski rat. Premda se stvorila znatna zbrka zbog znakovlja Hrvatske vojske što su ga na svojim odorama nosili bosanski Hrvati, veterani iz rata Hrvatske i Srba/JNA, kao i intervencija Hrvatske vojske u Hercegovini u završnim danima sukoba, nikakve postrojbe HV-a nisu bile razmještene u srednjoj Bosni niti su ikad, koliko se može utvrditi, službeni savjetnici, stožerni časnici i slično osoblje HV-a služili s HVO-m u području djelovanja OZSB. Radikalni mudžahedini iz različitih muslimanskih zemalja, koji su došli na poziv vlade Alije Izetbegovića, jedini su strani bojovnici razmješteni u srednjoj Bosni.

Cjelovito sagledan, dostupni dokazni materijal doista potvrđuje da su snage vlade BiH predvođene Muslimanima bile agresor u muslimansko-hrvatskom građanskom ratu od studenoga 1992. do ožujka 1994. Jedino je Armija BiH raspolagala potrebnim sredstvima, imala nužnog motiva i bila uopće u prilici izvesti sveobuhvatnu kampanju protiv hrvatske zajednice u srednjoj Bosni. Na jednoj se razini agresivne akcije ABiH mogu gledati kao legitimni naponi središnje vlade u Sarajevu da kontrolira svoj državni teritorij, obuzdava separatističke skupine i osigurava vitalna industrijska postrojenja i komunikacije. Sve dok se muslimanska ofenziva pridržavala tih i takvih ciljeva i služila se doista isključivo vojnim sredstvima, može se govoriti o valjanim i pravno utemeljenim ciljevima i metodama, bez obzira na protuargumente o legitimnosti samog HVO-a. Međutim, po vlastitom priznanju, vodstvo ABiH, osobito vodstvo u području Trećeg korpusa, činili su ekstremisti koji su svjesno vodili agresivnu politiku protiv bosanskih Hrvata, a istodobno optuživali HVO za zločine koje su i sami činili. U svakom slučaju, političkom odlukom ili nesposobnošću da to izbjegne, ABiH sklopila je savezništvo s radikalnim muslimanskim frakcijama i postrojbama osnovanim u samoj BiH, ali i skupinama ideologijski radikalnih muslimanskih boraca iz inozemstva (mudžahedinima), koje ABiH nije mogla ili nije htjela kontrolirati, a njihovi su ciljevi bili mnogo zlokobniji nego što su to lakovjerni novinari i međunarodni promatrači, s ograničenim pristupom mjestima i događajima, mogli sagledati. ...

Težnje i ciljevi radikalnijih elemenata ABiH i pridruženih mudžahedinskih postrojbi očito su obuhvaćali uklanjanje rimokatoličkih Hrvata iz srednje Bosne, naseljavanje muslimanskih izbjeglica u njihove domove, oduzimanje hrvatske imovine, uspostavu fundamentalističke muslimanske države u

Europi, pa čak i ritualna umorstva vojnika HVO-a i bosanskih hrvatskih civila. Propustivši kontrolirati takve radikalne elemente, političko i vojno čelništvo RBiH snosi tešku krivnju koju, uz neke iznimke, tek ima okajati pred međunarodnom zajednicom."

Kad se prouči ova važna studija iz naše suvremene vojne povijesti, nema sumnje da nije teško ustvrditi kako je autor u svoje istraživanje bosanskomuslimanske agresije na Hrvate u užem prostoru srednje Bosne uložio veliki trud i znanje, uspjevši dati prilično realnu i zaokruženu sliku tih tragičnih zbivanja od kraja 1992. do početka 1994. godine, iako bi za cjelovit prikaz ovoga rata trebalo sličnom metodologijom sagledati šire područje BiH, napose Hercegovinu. Unatoč toga što on ni izbliza nije iskoristio sve važne dostupne izvore i literaturu, što bi mu omogućilo još potpuniju rekonstrukciju događaja, pa su mu se vjerojatno i iz tog razloga na više mjesta potkrale činjenične pogreške, nedvojbeno je kako je Shrader pri svome radu primijenio znanstvenu metodologiju ozbiljnog vojnog povjesničara što mu je omogućilo suvereno interpretiranje i zaključivanje, koje se uvelike razlikuje od dosadašnjeg prevladavajućeg tumačenja uzroka, tijeka i posljedica muslimansko-hrvatskoga rata u srednjoj Bosni i koje će njegovu knjigu o tim dramatičnim povijesnim događajima učiniti nezaobilaznom za svakoga istraživača koji će im ubuduće pokušati prići na objektivan način.

Pri kraju ovog poduzetog osvrta, moram reći da uopće ne sumnjam da ovako intonirana znanstvena studija jest i bit će i ubuduće trn u oku ne samo priličnom broju bosanskomuslimanskih kvazihistoričara i propagandista, već i malobrojnoj, ali zato nerazmjerno glasnoj domaćoj bulumentu što je tvore pojedini političari, publicisti, žurnalisti, odvjetnici i raznorazni "borci za ljudska prava i prava manjina" zaduženi, a nerijetko i dobro plaćeni za potkazivanje Republike Hrvatske i bosansko-hercegovačkih Hrvata za sve i svašta, pa tako i za "napad na BiH". Bilo je stoga i za očekivati da se iz tih i takvih krugova istodobno pojavljuju i nemoćni ispadi bijesa začinjeni neutemeljenim diskvalifikacijama autora (u slučaju onih manje umnih) i uznosito prešućivanje u nedostatku argumenata (od strane onih malo promišljenijih). Pritom, ne treba biti naivan i povjerovati da će Shrader, ili bilo koji drugi istraživač koji na objektivan i stručan način tumači velikosrpsku ili bosanskomuslimansku agresiju i ratove na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine, uravnotežiti prosudbe domaćih dežurnih zagriženih kritičara tadašnje Tuđmanove politike, s obzirom da je to veoma zahvalna i unosna tema kako za njih tako i za njihove mentore i sponzore iz inozemstva. Također, ne treba se previše nadati da će ova studija ičim pridonijeti poboljšanju sudbine hrvatskih uznika u Haagu, preko kojega dobro nam znani međunarodni moćnici – "graditelji novog svjetskog poretka" – s bliskim im domaćim krugovima treniraju strogoću na "balkanskim barbarima" i gdje su maksimalne osuđujuće presude za hrvatske vojnike i političare, stječe se dojam, ispisane i prije samih optužnica. Sumnjam također da će ona u bliskoj budućnosti osobito utjecati i na prosuđivanje te tragične agresije na hrvatske ljude i prostore u stranoj javnosti, s obzirom na već prihvaćeni stereotip cementiran haaškim presudama (iako se perspektiva zapadnjaka, osobito Amerikanaca, polako mijenja nakon što su na svojoj koži osjetili kako boli teror islamističkih fanatika). Naime, ne treba smetnuti s uma da su Hrvati i Hrvatska u svijesti zapadnih imperijalističkih krugova uvijek ipak bili samo moneta za potkusurivanje, a ne i ozbiljniji politički čimbenik, čemu pripomaže i tradicionalno sluganska i podanička hrvatska vanjska politika.

Kada se današnje – u medijima najpromoviranije – krivotvoreno tumačenje događaja u srednjoj Bosni i na širem prostoru BiH 1992.–1994. kao "hrvatske agresije", kao i politički i humanitarni položaj bosansko-hercegovačkih Hrvata nastao nakon tih zbivanja, stavi na vagu s ovim prilično objektivnim Shraderovim (i ne samo njegovim) zaključcima, te im se uz to još pridodaju povijesne činjenice poput neuvjetovanog (unatoč nikakvim jamstvima za tamošnje Hrvate) i stoga, po mom sudu, brzopletog hrvatskog diplomatskog priznanja takve tvorevine kakva je Bosna i Hercegovina, pa zatim povrh toga sagleda neprijeporna golema hrvatska vojno-logistička i humanitarna pomoć bosanskim Muslimanima u tijeku velikosrpske agresije, uz washingtonske, zagrebačke, splitske, daytonske i sve ostale brzopotezne potpise hrvatskoga vodstva, može se na koncu jedino ustvrditi da je tradicionalno nevješta i lakovjerna hrvatska politika i diplomacija još jednom na međunarodnoj pozornici doživjela poraz u srazu s istočnjačkom taktikom zločina, laži i prijevare; ovaj je put to bilo u izvedbi prepređenog Alije

Izetbegovića i njegove klike, stjecajem međunarodnih političkih okolnosti zdušno potpomognute pojedinim zapadnjačkim i istočnjačkim čimbenicima. Možemo se stoga nadati da će ovaj glas nepristranog i objektivnog istraživača poput dr. sc. Charlesa Reginalda Shradera biti, ako ne već prekretničkom raspravom, a ono barem dodatnim poticajem hrvatskim povjesničarima i publicistima na još veći trud, da se ne dopusti da nam domaći i strani protuhrvatski krugovi ponovno iskrivljuju i krivotvore hrvatsku povijest, kako to već desetljećima uporno i proračunato čine s osnovnom namjerom da svaku hrvatsku borbu za slobodu prikažu kao ekstremističku i zločinačku. Naime, stara je istina da su oni koji ne uče iz povijesti uvijek iznova prisiljeni biti ponavljačima kod učiteljice života. Sudbina Hrvata je, na žalost, dosad bila poprilično uvjerljiva potvrda tome.

Mislav Elvis LUKŠIĆ